

Írás és emlékezet

Jean Georges írástörténeti összefoglalásának címében fogalmazta meg az írás által végrehajtott kulturális forradalmat: az emlékezet-kultúra radikális változását vonta maga után. A gondolatot a 20. századi emlékezetkutatás összegzője, Jan Assmann fejtette ki. Eszerint az írás az emlékezet kihelyezése, felszabadít az emlékek memóriában való tárolása alól. Az *emlékezetközösség* fogalmának előfutára Maurice Halbwachs. 1925-ben megjelent, *Les cadres sociaux de la mémoire* [Az emlékezet társadalmi keretei] című munkájában mutatta be, az emlékekben való osztózás által hogyan születik meg és reprodukálódik a közösség. 1. A múltra vonatkozó emlékezet utólagosan megszerkesztett konstrukció. 2. Az emlékek a nyelv által kommunikálódnak. 3. Az emlékek térbe való kihelyezése otthonossá teszi a környezetet. 4. Az emlékek eszményeket hordoznak, közvetítenek. A szerző három emlékezetközösséget elemez. Mindenik közösség tagjait az azonos elődök számontartása, a múlt azonos formában való feldolgozása és megítélése, az azonos eszményekért való lelkesedés köti össze. A szerző által bemutatott három emlékezetközösség a család, a vallásos csoport és a nemesség (M. Halbwachs 1925).

Az alábbi elemzések az emlékezet írásban való megkonstruálását, a múlt szociális használatát, birtokbavételét, az emlékezet írásban megszerkesztett alakzatait szemléltetik.

A napló: az idő megtapasztalása

Tematika: az írás és az emlékezés kapcsolata. A napló mint az idő megtapasztalása: a ciklikus és a lineáris idő, a genealógiai idő, a kollektív idő, a személyes életidő; a mindennapi élet és a párhuzamos különidejűségek; a történetiség rendje (a hosszú időtartam, a prezentizmus, a futurizmus). A naplóírás motivációi: az én megkonstruálása, az időnek való emlékéllítés, az események tagolása és koherenciájuk megteremtése. A naplók elsődleges és másodlagos kontextusa. A naplóírás története. A naplóírás és -használat habitusai (gazdasági feljegyzések, világháborús feljegyzések, értelmiségi naplófeljegyzések).

Terminológia: prezentizmus, futurizmus, a mindennapi élet, a párhuzamos különidejűség.

A napló vezetése az írást a mindennapok eseményeinek megörökítésére veszi igénybe. A mindennapi feljegyzések által az írás a mindennapi cselekvések részévé válik. A naplóírás mögött a következő tapasztalatok és mentalitások húzódnak meg.

Az idő megtapasztalása. A naplóírás által az egyén az *idő rendjét* tapasztalja meg. A naplóírás során a szerző a *ciklikus, kalendárium* időt veszi alapul, s az évszakok, a vallásos ünnepek, a mezőgazdasági szezonok körforgása rendjében feljegyzéseket tesz. A naplóba bekerülnek az évről évre ismétlődő rituális események és cselekvések (az időjárás fordulópontjai, a munkálatok kezdete és befejezése, a vallásos ünnepek megélése). Az év mint zárt és ciklikus időegység megtapasztalását a kalendáriumok használat tette lehetővé. A kalendárium a személyes élmények és tapasztalatok egy bizonyos, az egy évre eső mennyiségét szervezi egybe. A kalendárium emiatt az emlékezés alakzata

(J. Assmann 1999: 38–40). A kalendáriumok megjelenése és használata jelentős változást eredményezett az életvezetésben. Az életpálya eseményei organikusabban igazodtak az év szerkezetéhez, a biografikus és a genealógiai emlékezet forgatókönyvévé a kalendárium változott. A kora újkori magyar kalendárium használat szokásainak elemzése két habitust mutatott ki. Az év végén készített számvetések az eseményeket az évekkel kapcsolják össze. Egy kalendárium több éven keresztül való használata az egyes napokat avatja az események időkeretévé (Tóth Zs. 2006: 407). Az események időben bontakoznak ki, a naplóban egymás után következő bejegyzések az események szukcesszivitását teszik láthatóvá. Ez a tapasztalat nyújtja a naplóíró számára a lineáris idő élményét. Az események ismétlődésének ellenére a bejegyzés láthatóvá teszi lezajlásuk egyedi körülményeit (az esemény lezajlásának eltérő időpontja, az események eltérő epizódjai, szereplőinek változása). Ugyanaz az esemény évről évre érdemesnek bizonyul a megörökítésre, megvalósulása, lezajlásának egyszerűsége miatt, valamint megélésének szubjektivitása miatt.

A feljegyzések olykor több generáción át készültek. Az egyes naplóírók születése előtti bejegyzések a nemzetség különböző generációi által megélt, összefüggő *genealógiai* időt konstruálják meg. A genealógiai idő az egymást váltó generációk élményeinek egy keretben való megszerkesztését, megjelenítését teszi lehetővé.

A napló feljegyzéseiben a cselekvések időkerete a kalendáriumok által jelzett, a kortársak mindenike számára rendelkezésre álló közösségi, *kollektív idő*. Az erről szerzett tapasztalatok és élmények feljegyzése a szubjektív, a *személyes életidő* rendjét követi. A szerző életpályájának alakulását, fejlődését, fordulópontjait és eseményeit örökíti meg. Az események datálása az életrajzi eseményeket, a személyes életidőt a kollektív idővel kapcsolja össze.

Az eseményekre, az események részleteire való irányulása miatt a napló a *mindennapi élet* struktúráit, az egyén köré szerveződő életvilágot jeleníti meg. A mindennapi élet fogalma az 1930-as években tűnt fel a társadalomtudományokban, az osztrák származású Alfred Schütz 1932-es munkájának tulajdoníthatóan, az 1950-es években terjedt el az amerikai társadalomtudományokban. A Life-World a „mindennapi tapasztalatok, orientációk és cselekvések szféráját” állította az érdeklődés középpontjába. Alfred Schütz szerint a mindennapi élet kognitív struktúrákból, emberi-társadalmi aktivitásokból és a társadalmi kapcsolatok rendszeréből áll. Az individuum számára a mindennapi élet az a közvetlen valóság, amelyben az életét éli, környezetével kapcsolatokat tart fenn. A mindennapi élet az individuumokhoz kötődik és kollektív jellegű.³⁴ Az idő eltérő megtapasztalásának megnevezésére H. Bausinger E. Bloch *párhuzamos különidejűség* terminusát javasolta. A mienktől eltérő kontextusban a különidejűség mint egyidejűség az „eltérő, különböző történeti erőtényezők által meghatározott elemek egyidejűségét” jelenti, a különböző felfogások és életmódok, eszmék és ideológiák egyidejűleg, mégis egymástól függetlenül való létezését (Bausinger 1989: 25).

³⁴ A fogalom magyar értelmezése: Neidermüller P. 1981.

A naplót író ember habitusában az idő megkonstruálásának különböző stratégiái érhetőek tetten. A naplóban való megörökítés idején az esemény még lezáratlan, befejeződése még magára várat, vagy legalábbis a következményei felmérhetetlenek. A napló írója nem tudja, és nem is akarja függetleníteni magát az eseménytől. Sőt, a feljegyzés értékét épp a személyes bevonódás, a személyes érdekelttség biztosítja. Az írás célja az események idejének megörökítése. Az események láttatásának ez az – előzményeket és a következményeket, a távlatokat mellőző, a részletek bemutatásában elmerülő – módja a *prezentizmus*. A prezentizmus mint modern „időrezsím”, időtapasztalat a zajló eseményt követi nyomon, s lemond az eseménynek az előzmények fejlődésvonalába való illesztéséről, valamint a jövő távlatából való megítéléséről.³⁵ A fogalom Fernand Braudel életművében található meg. A szerző szerint a társadalom történetében vannak hosszú, közepes és rövid időtartamú struktúrák. A rövid időtartamú struktúrák az események idejét fogják át (F. Braudel 1972: 990–991). A naplóírás gesztusában a zajló eseménnyel szembeni kognitív attitűd érvényesül. A szerző szemtanúként, az esemény megörökítőjeként vesz részt az eseményben. Általában sebtében, gyakran kényelmetlen pozícióban, inadekvát körülmények között, olykor lopva, titokban kell feljegyzést készíteni, „tetten érni az időt”. A naplók megnyitásában erőteljesen érvényesül a *futurizmus* időszemlélete. A naplóíró életének egy fordulópontján kezdi el életének és az idő múlásának dokumentálását. Figyelme a jövő felé irányul, életének új szakaszát, a jövőt a naplóvezetéssel kívánja birtokba venni és dokumentálni, mérnöki céltudatossággal megtervezni és építeni.³⁶

A napló kontextusai. A naplófeljegyzések által az idő személyes birtokbavétele, s ezzel összefüggően az én felfedezése történik meg. A naplóírás során a szerző a személyes tapasztalataival, élményeivel, az eseményeknek a rá gyakorolt következményeivel és hatásával szembesül. A napló az események megjelenítésében az eseményben részt vevő, az eseményt átélő, elszenvedő egyén nézőpontját érvényesíti. A világ láttatásában a nagy dimenziók helyett a kis lépték, a társadalom helyett az individuum világa, a nyilvánosság helyett a privát szféra érvényesül. Az alulnézet perspektívájának nagy előnye az események láttatásában, értelmezésében és értékelésében megnyilvánuló szubjektivitás. Az egyén együtt él kihelyezett emlékezetével, visszatér rá, olvassa, összefüggéseket keres saját tapasztalatai számára. Ezáltal a napló az én szociális felfedezését, az én megkonstruálását tette lehetővé. A naplóírás révén az írás maga is a mindennapi élet részévé válik, az időnek a mindennapokban való megtapasztalását teszi lehetővé. A naplóból láthatóvá válik a bejegyzések rendszeressége, a bejegyzésre fordított időintervallum, a korábbi bejegyzésekre való visszatérés gyakorisága, a szöveg javítása, újraszerkesztése, másolása. A mindennapi élet, az életvilág, a naplóíró világa a napló elsődleges kontextusa.

³⁵ A történetiség három rendjét (*historia magistra*, *prezentizmus*, *futurizmus*) az Annales-iskola hagyományaihoz illeszkedő François Hartog választja külön és értelmezi (F. Hartog 2003).

³⁶ A történetiség három rendjének áttekintése: F. Hartog 2003: 112–127.

A tárgyak sorsát követve a napló kikerül szerzője világából. A szerző halála után naplója családi használatba kerül át, a genealógiai emlékezet részévé válik. A naplóíró története részévé válik a családi narratívának, a családi környezet a napló értelmezésének közege lesz. A történelmi, a nemzeti, a lokális múlt patrimonizálásának kezdete óta a privát feljegyzéseknek új kontextusa képződött meg. Levéltárak, archívumok, múzeumok tárolják, szakemberek elemzik, tudományos, művelődési, honismereti folyóiratok hozzáférhetővé teszik, a kollektív múlt és a partikuláris életpálya dokumentumaként kezelik. Ez a naplók másodlagos kontextusa.

A naplóírás története. A napló és a hozzá kapcsolódó emlékirat a kései barokk korszakban virágzott fel. Előbb a főnemesi, majd a kisenemesi kollektív és személyes életvilágot és mentalitást örökítette meg. „Az ország sok vidéki, nemesi otthonában jegyezték bibliába, kalendáriumba, bekötött füzetbe a családi dolgokat gyermekekről, leszármazásról, peres ügyekről, birtokokról, termésről, az időjárás különlegességeiről, olykor a megyei életről latin, magyar vagy helyenként szlovák nyelven” (Kosáry D. 1983: 189).

A néprajzi irodalom *parasztkrónika* néven tartja számon a rendszeres, személyes vagy családi tárgyú feljegyzéseket. Idézzük a *Magyar Néprajzi Lexikon* meghatározását: „az alkotó jellegű paraszti írásbeliség 19. század elején jelentkező, prózai megnyilatkozási formája. A kéziratos naplók, ill. parasztkrónikák gazdasági, politikai, személyes vonatkozású feljegyzéseket, időjárási megfigyeléseket, természeti katasztrófák (árvíz, tűz, aszály) leírását s ennek kapcsán élménytörténeteket, filozofikus eszme-futtatásokat tartalmaznak” (Küllös I. 1981: 186). A magyar parasztkrónikák első értékelése, a nemesi memoáriróadalommal való kapcsolatba állítása Gyenis Vilmostól származik. Feltételezése szerint a kéziratos feljegyzések, az írás nehézkessége ellenére közkézen forogtak, népszerű olvasmányok voltak. Népszerűségüket egyik oldalon a bennük megörökített kivételes események, történések (katasztrófák, fenyegetettségek, újdonságok) biztosították, másik oldalon pedig a szájhagyományra jellemző természetesség, közvetlenség. Hasonló szövegek bukkannak fel a cseh és a német irodalomban (Gyenis V. 1965). A Néprajzi Kutatóintézet *Magyar Néprajz* című szintézisének VIII. kötetében Mohay Tamás foglalta össze az egyéni életutak kutatását. A paraszttársadalom tagjainak személyes feljegyzései a 18. század harmadik harmadától két formában készültek: a krónika és a számadáskönyv formájában. Az első a közösség, a település történetének eseményeit, a második az egyéni élet, ezen belül főként a gazdálkodás eseményeit örökítette meg. Ezt a műfaji hagyományt dúsította fel a világháborúk kora, meghonosítva a személyes feljegyzések különböző formáit. A szerző a személyes dokumentumokból a tipikus és a kivételes, a stabilitás és mobilitás, a történelmi fordulatok, a szocializáció és önállósodás, a konfliktusok, a választások, az érzelmek, a táj motívumait emeli ki. Szintén a szerző publikálja egy 20. századi parasztagazda feljegyzéseinek mintaszerű elemzését (Mohay T. 1994, 2000).

A naplóírás habitusai. Az azonos társadalmi státussal rendelkező szerzők naplói eltérő habitusokat működtetnek.

A gazdasági feljegyzések. A termelési folyamattal vannak összefüggésben, annak fázisait, eredményeit, társadalmi szervezését tartalmazzák. Az iparosok feljegyzései előszeretettel szólnak az árak alakulásáról, a technológiai változtatásokról, a földművesek feljegyzései az időjárás eseményekről, a termésről, a piaci viszonyokról. Gyakorlati funkcióval rendelkeztek, másodlagosan a gazda-, mesterember identitását jelenítették meg. A rendelkezésünkre álló parasztkrónikák sorát egy kecskeméti gulyás, Gál József 1740-ben írott munkája nyitotta meg (Gyenis V. 1968). A külsőbőcsi földműves Gyüker család tagjai generációkon keresztül naplót vezettek, amelyben éves rendszerességgel örökítették meg azokat az eseményeket, amelyek a család életével összefüggésben voltak. A feljegyzést az 1797-ben született Gyüker József indította az 1788-as évtől kezdődően, majd az ifjabb, az 1862-ben született Gyüker József folytatta, s az 1932-ben született Gyüker Erzsébet zárta le a II. világháború befejezésére vonatkozó feljegyzésekkel (Igaz M. 1979). A 19. század második felében élt, püspökladányi Lóherélő Nagy Sándor „érzelme, felfogása, hajlama és józan esze sugallatából, könyvek olvasása, hallomás és tapasztalatok kútfejéből merítve” 1808-tól kezdődő feljegyzést készített környezetéről, amelyben szükségesnek tartotta kitérni a gazdálkodásra, az öltözködésre, a társadalmi és erkölcsi élet sajátosságaira (Dorogi M. 1957). A mészköi Gálffy Eszter (sz. 1921) 1945-ben vesztette el bizalmas barátnőjét. Ekkor döntött úgy, hogy életének eseményeit naplójában örökíti meg. A füzet címe: *Eszti naplója*. Röviden beszámol gyermek- és ifjúkoráról, a közelmúlt eseményeiről (a front 3 hétig állt a falu közelében), majd heti rendszerességgel összefoglalja élete alakulását. Általában a vasárnap délutánokat fordította írásra. Fiútestvérei közül hárman a fronton estek el, három leánytestvére elkerült a faluból. A földműves munkákból, nagyszülei, majd szülei gondozásából egyre nagyobb rész jutott ki neki. Magára vállalta a férfimunkák végzését. Naplója a mindennapi foglalatosságait követi végig. Beszámol az elvégzett munkákról, a piacra járásról. Derekasán kiveszi részét az ifjúság közművelődési életének szervezéséből. Színjátzó és táncpróbákat tartanak, fellépnek a környék kultúrotthonaiban. Esténként, tavaszi vasárnapokon a fiatalokkal a faluban sétál, hosszasan beszélgetnek. Nyolc év után, 1953 szakad félbe a napló.³⁷ A homoródalmási Antónia Péter (sz. 1914) *Feljegyzések a néplétyiről* címmel 1942–1962 között jegyezte fel mindennapi teendőit és az időjárás eseményeit. Naplója a magángazdálkodás megszűntetésének történetét örökítette meg (Antónia Péter feljegyzéseit idézi Oláh S. 2000). Egy esztelneki gazda feljegyzéseit S. Lackovits Emőke tette közzé (S. Lackovits E. 1994). A Sápon (Bihar m.) élt Topa Mihály az 1890-es években gazdasági naplót vezetett, amelyet Molnár Ambrus elemzett (Molnár A. 1967). Egy debreceni gubásmester feljegyzéseit Béres András (Béres A. 1958–1959), egy 19. századi takács feljegyzéseit H. Bathó E. tette közzé (H. Bathó E. 1997).

³⁷ Gálffy Eszter naplójának részletei: Gálffy E. 2006. Saját gyűjtés.

A világháborús feljegyzések. A katonakönyvek és az utazási feljegyzések hagyományát követték. Mind az egyén, mind a széles társadalom számára extrém helyzetet, annak meglepő, kaotikus eseményeit, a történelemmel kapcsolatos tapasztalatokat örökítik meg. A naplóvezetés átmeneti jellegű, csupán a fronton töltött időszakot fogja át. A világháború írott forrásanyagát összefoglalva Környeyné Gaál Edit állapította meg: „A világháborús népi kézíratos anyag nagy műfaji változatosságot mutat. Leggyakoribbak a versek, verses levelek, amelyeket tábori postai levelezőlapra írva küldtek haza a katonák. Viszonylag ritkább a naplóírás, ugyanakkor elég nagy azoknak a száma, akik élményeiket visszaemlékezés formájában örökítették meg” (Környeyné Gaál E. 1985: 7). Gyűjteménye négy naplót mutat be. Keresztessy Elemér 1915-ben került orosz hadifogságba. Fogsága 174 napig tartott. Ez idő alatt 38 alkalommal készített feljegyzést. Katonatisztként nyomon követte a frontok alakulását. A közkezen forgó (német, angol, francia, holland) újságok hírei, a táborba érkező új foglyok beszámolóí alapján térképen jelenítette meg a hadmozdulatokat. A napló hangsúlyozza a tábor élelemmel való ellátásának romlását, részletezi a betegségek terjedését, kitér a halálesetekre, a foglyok lázadására és az ezt követő megtorlásokra. A táborlakók a színjátszással, újságolvasással, sportjátékokkal, nyelvtanulással, istentiszteletek látogatásával töltik idejüket. A naplóíró szemérmesen elhallgatja érzelmeit. Feljegyzéseinek élére a következő címet írta: *Naplójegyzeteim orosz hadifogságomból 1915. január 21-től kezdve.* A füzet mottója: *Nulla dies sine linea. Isten nevében!*

Hury Ferencet 1914. augusztus 5-én sorozták be közkatonának. Naplójában a frontszolgálat nehézségeit (az osztrák tisztek embertelensége, a nélkülözések), a frontélményeit (Lengyelország, Szerbia), a hadieseményeket jegyzete fel. 1916-tól kezdve többnyire csupán az időjárás eseményekre tér ki, majd félbeszakítja feljegyzéseit. Írása élére utólag keres címet: *Feljegyzések az örökkön-örökké emlékezetes 1914–18. években lefolyt háborus időkben eltöltött időnk szomorú emlékének megörökítése céljából. Dióhéjban.*

Sáray (Strohoffer) Ferenc a magyar királyi 24. gyalogezred századosa volt. Naplójába 260 nap eseményét jegyezte fel, 1916. augusztus 12-től kezdődően. Zászlóaljparancsnokként szakszerű feljegyzéseket készített a csapattestek hadmozdulatairól, a kiképzésről, a hadi jelentésekről, a kitüntetések átadásáról, csapata útvonaláról (Szászrégen, Jobbágytelke, Gyimes). A szerző a naplót 1931-ben újramásolta.

Kulcsár István 1916. június 22-én vonult be, Budapesten. Galíciába szállították. 1916 őszén csapatát Erdélybe irányították, az Uz völgyi csatákba. 1917 márciusában megsebesült, s Csíkszeredán, Marosvásárhelyen, Kolozsváron keresztült Miskolcra szállították. Naplóját 1917. március 17-én zárta le. Feljegyzéseiben részletesen beszámolt a harcokról, a nélkülözésekről, az ellenségről hadmozdulatairól.

A frontélet az írás számára mostoha körülményeket teremtett. A feljegyzések golyózáporban, az ellenség közellétében, földbe mélyített fedezékben, vonaton, hidegben, félhomályban, megfeszített menetelés szünetében készültek. 1916 november 18-a. *Egész nap erős ágyúdörgés hallatszik a békási és tölgyesi sorosok felől, nagy harcok lehetnek ott!* (Sáray Ferenc) *Nagy ütközet előtt állunk* – írta noteszébe Kulcsár István 1916. au-

gusztus 10-én. Bizonyára az is megfordult a fejében, hogy ezek utolsó sorai is lehetnek. Szeptember 24-én egy deszkából eszkabált kunyhóban talált menedéket. Tisztiszolgája *jó fekhelyet vetett a földön, a faluból kerített párnát és takarót, én meg lámpást, és kis takaréktűzhelyt. Ennek jóleső melege, és lámpám világító fénye mellett írom e sorokat is...* – örökítette meg elégtétellel a nem mindennapi élményt.

A frontról való szabadulás után több szerző módosítást hajtott végre a feljegyzéseken. Utólag fontossá vált neveket és dátumokat szűrtak be a szövegbe, az egykori feljegyzést stilizálták, explicitebbé tették. Kulcsár István az 1917-ben félbeszakadt naplóját 1920-ban vette újra kézbe, újramásolta, egységesítette. Ugyanezt tette Sáray Ferenc (Környeyné Gaál E. 1985: 85–124).

Nagy Ferenc 1889-ben született Aranyospolyánban. 1914. július 27-én kapta meg katonai behívóját. Naplójába ezen a napon került be az első bejegyzés. A hercegovinai város, Trebinje mellet húzódó fronton szolgált vártüzér minőségben. 1916 júliusában gránát érte bal oldalát. Kórházba került, ahol bal karját amputálták. 1917 májusában leszerelték. Naplója mintegy 1035 nap történéseit fogja át, 62 bejegyzésben. A frontkatonai személyes élményeit örökítette meg. Feljegyezte az érintett települések nevét, a civilekkel való kapcsolatait, a katonai parancsokat, csapattársai sebesülését és halálát, a helyváltoztatások körülményeit, az időjárási körülményeket, a nélkülözéseket (éhezés, fázódás), a ritka örömeiket. Előszeretettel tért ki az „otthoni ismerősök”, az Aranyosszékről származó sorstársai sorseseiméire. Utolsó bejegyzése 1917. május 22-én készült. 1963-ban hunyt el. Harctéri naplója ekkor bukkant fel kézírásos hagyatékában. Feltételezhető, hogy időközben a szerző újramásolta, s a megrongálódott eredeti változatot megsemmisítette. A fennmaradt változatot fia őrizte meg, s tette közzé 1987-ben (Nagy F. 1987).

A háromszéki Zsigmond Ferenc katonatisztként, 1944. október 25-én került a második világháború harcterére. Magyarország, Szlovákia, Ausztria területén való hányódás után orosz hadifogságba esett. Az 1945 szeptembere és 1948 júliusa közé eső időszakot az örmény Jereván város közelében lévő munkatáborokban töltötte. Kőbányai munkát végzett, sorstársaival vasutat épített. Naplófeljegyzései az orosz munkatáborok, s ezen belül a katonatisztek életét örökítették meg. A feljegyzések visszatérő motívumai az utazás, a nélkülözések (az élelem, az öltözet, az orvosi ellátás, a könyvek hiánya, a tisztálkodás nehézsége), a megerőltető munka, a bizonytalanság, az emberi szolidaritás formái, a szülőföld, a családtagok távolléte (Zsigmond F. 1995).

2005-ben látott napvilágot Veress Dezső nagyatádi ügyvéd 1944–1945 között, öt hónapon keresztül készült naplója. A Somogy megyei város a második világháború utolsó hónapjaiban a német és az orosz hadsereg tűzvonalaiba került. A lakosság döntő többsége a menekülést választotta, sorsára hagyva ingó és ingatlan javait. Veress Dezső is a menekülést ajánlotta családtagjainak, maga pedig helyben maradt lakásuk megőrzése, valamint a város és lakói sorsának intézése végett. A napló létrejöttét egyidőben motiválta a háborús események és a magánélet megőrkítésének szándéka. Ugyanakkor szerepet játszott benne az is, hogy az átmenetileg magányra és tétlenségre kényszerült férfi nem tud mihez kezdeni felszabadult idejével. Gondolatait a napi események megőrkítésével,

kételyeinek, félelmeinek, gondjainak részletes előadásával, a családja iránt érzett szeretetet megfogalmazásával köti le (Veress D. 2005).

Az értelmiségi naplófeljegyzések. A 20. század ideológiai és történelmi konjunktúráit, a szellemi élet körülményeit örökítik meg. A naplónak ez a típusa az élmények és tapasztalatok kibeszélése, megörökítése révén védekezés a hamis és konfúz ideológia hatása ellen. A napló olyan közeg, amelyben szerzője gyakorolni tudja az őszinteséget, a távolságtartást környezetének történéseivel kapcsolatban.

Könczei Ádám magyartanár, folklórkutató, szerkesztőségi alkalmazott diákévei idején, 1946-ban nyitja meg a naplót, hivatástudásának megfogalmazása, alkotó terveinek lejegyzése végett. A tanügyi állástól egyszer s mindenkorra megfosztott családfő kezében azonban metamorfózison megy át, a megaláztatások, a csalódások, a korrupció, a gerinctelenség kiábrándító példáinak gyűjteményévé válik. A szerkesztőségekkel, a művészeti és a tudományos intézményekkel, a számtalan ismerőssel tartott kapcsolatok révén a szerző látókörébe kerül Kolozsvár, s tágabban Erdély magyar társadalmának sorsa. A családdal való törődés mellett a magyar nyelvű sajtó és könyvkiadás, oktatás eseményei, az olvasmányai kötik le figyelmét (Könczei Á. 1998). Ugyanezt a világot örökíti meg Gáll Ernő naplója (Gáll E. 2003).

Bágyoni Szabó István könyve a szerző életének 1986–1989 közötti eseményeit, környezetének történéseit és híreszteléseit tartalmazza. Az élményanyagot egyetlen motívum tartja össze: a kisebbségi sorshoz való viszonyulás, a kisebbségi sorsból való kilépés szándékának érvényesítése. Ez bizonyos mértékben magába integrálja a kommunista hatalomhoz való viszonyulás, a diktatúra és az ezzel együttjáró nyomor elviselésének, túlélésének motívumát is. A napló a román kommunista érárt megélő kolozsvári társadalom mindennapi rutinjait tartalmazza. Ezek a következők: az egzisztenciális értékek (élelem, villanyáram, TV-csatorna, víz, könyv) hiányával való szembesülés, az egzisztenciális értékek (élelem, ital, könyv, hangszalag) „kéz alatti”, a szociális hálót igénybe vevő forgalmazása, az utolsó, a finom falatok szimbólumként, csereértékként való kezelése (őrzése, cseretárgyként való alkalmazása), a mindennapi világból (lakás, munkahely) való kilépés (külföldi út, családtagok meglátogatása) átminősülése, felértékelődése, az eszményképek múltból történő megválasztása, s ezáltal a folytonosság tüntető őrzése, az eszményképek esztétikai megjelenítése, ebben a formában való forgalmazása, az érvényesülésért hozott morális áldozatok, a túlélésért megkötött kompromisszumok formája stb. A szociális háló megléte, a kapcsolatok teherbírása, az intimitásról való lemondás ebben a világban létfeltétel. A közös társadalmi játszma stratégiái a hatalom ellenében fogják össze a társadalmat. A napló két helyszíne a családi ház és az *Utunk* irodalmi lap szerkesztősége. A domináns narratíva a Magyarországra való kiköltözés története. A különböző narratív rétegek két csomópontban látszanak együtt lenni. Az egyik a kolozsvári állomáson való töprengés arról, hogy Kolozsvár mint szellemi központ, szülőföld értelmiségit termel, de megtartani, foglalkoztatni nem tudja. A másik a Budapestre való

megérkezés pillanata. A kiköltözőknek döbbenettel kell tapasztalniuk, hogy nem révbe jutottak, csupán a maguk világából űzettek ki (Bágyoni Szabó I. 2005).

M. G. Olasztelkén született, a nagyenyedi kollégiumban szerzett tanítói oklevelet. 1940-ben sorozták be. Az ekkor megnyitott napló végigkísérte a katonai, majd a frontszolgálat idején. 1945 májusában szabadult a pécsi fogolytáborból. Tanító, iskolaigazgató. Életének állomásai Olasztelek, Rákos, Vargyas, Lövéte, Nagybánya. 1946-ban beiratkozott a kommunista pártba. *Később egészen beleéltem magam, sokat dolgoztam, dolgoztattak a párt érdekében.* Az 1960-as évektől a napló a bel- és külföldi kirándulások tükre lesz.³⁸

Több lelkész örökölte meg a lelkészi pálya „emlékezetre méltó” eseményeit, fordulópontjait. Nagy Ödön 1914-ben született Sajóúvarhelyen. 1932–1934 között a kolozsvári egyetem bölcsészkarán, 1934–1937 között a református teológián tanult. Élete 1939-től összefonódott a mezőszéki, marosmenti református szórványközösségek és gyülekezetek sorsával. 1944. augusztus 23-án több dél-erdélyi értelmiségivel együtt internálták. 1950-ben néhány hetet töltött a gyulafehérvári börtönben. 1995-ben hunyt el Mezőfelében. Nyitrai Mózes 1913-ban született az aranyosszéki Mészkon. Szülőfalujában, 1930-ban kezdte el falufejlesztési munkáját Balázs Ferenc. Az ifjú kollégista az ő igézetében élt. Tanulmányait az unitárius teológiai intézetben folytatta. Kocsordon, a bécsi döntést követő időszakban a dél-erdélyi szórványban szolgált. 1944. augusztus 24-én internálótáborba zárták. 1958-ban lelkész feleségével és teológus fiával együtt a Duna-deltába toloncolták, ahonnan 1964-ben szabadult. Az évek során Kénos, Homoródkarácsonyfalva, Vadad lelkésze volt. 2001-ben hunyt el. A háborús évek, a kommunista éra terhelt időszakát mindkét lelkész naplóban örökölte meg (Nagy Ö. 2001, Nyitrai M. 2001) Az 1956-os eseményeket követő megtorló intézkedéseknek esett áldozatul Varga László református lelkész is. Emlékirata 1998-ban látott napvilágot (Varga L. 1998). Sebestyén Ádám református lelkész *Így volt* című emlékiratában vetette papírra lelkészi emlékeit (Sebestyén Á. 2007).

Szövegek és kontextusok

1. A „mai nap”: mítosz és rítus a naplóírásban. Ma reggel az urak felgyűlvén, akik búcsúztanak és el akartanak menni a főrendek közül az szükségnek miatta, azok is felgyűlének és ki-ki maga memorialisában, minemű szükségben vagyon és hova akarna menni, letötte a Gubernium előtt. És némelyek színt csinálván, azt tötték föl, hogy Havasalföldébe, kiknek magoknak, kiknek az atyjoknak a vajda sok oblatióbal volt. Némelyeknek ott lévő kereskedő emberek adósok, abból élnek. Kik kölcsön kereskedő emberektől kérnek, ergo quietantias, hogy Erdélyben a cselédjek megfizessék. Némelyek pedig csak aperte haza Erdélybe mentenek kéredzeni, nem lévén semmi consolatiójok Havasalföldében, úgy, hogy otthon magokat delineaálják magok házoknál. Már mi lesz eventusok, Isten tudja. Látom, némelyek tartanak a kéredzéstől is, félvén a non putamustól, aki itt hamar megesik. A többi között Macskásiné asszonyom is ki akarván kéredzeni – a fia ismét Havasalföldében [van,] aki eddig itt köztünk volt –, kinek memorialisát én vittem bé az úrhoz. Kinek az lött a válasza, hogy oly helyre teszik vissza, ahol volt, miért kéredzik. Ezt írta naplójába 1705 Szent György havának 15. napján Wesselényi István. S bár a figyelmünk hajlamos lenne utána szegődni a labancos idők eseményeinek, nem tehetjük meg. A napló ugyanis váratlan fordulatot vesz. De olvassuk a következő nap, április 16. bejegyzését:

³⁸ M. G. naplóját Chici Aliz mutatta be. A KJNT archívuma, jelzet: 618/01.

Ma kimentünk én, Haller György és Lázár György uramék, az úr három paripáján sétálni és a lovakat is jártatni. Egyéb újságot nem láttunk, hanem a sok lovas strázsákat a város körül, circiter tíz helyen körös-körül (Wesselényi I. 1983).³⁹

Most nem kívánjuk az 1674-ben született, 1734-ben elhunyt, a Habsburg-ellenes harcokat kezdeményező Wesselényi Pál fiának, az 1709-ben kinevezett erdélyi kormányzserv, a Deputatio tagja, majd elnöke, majd 1713 után a főkormányzék tanácsosa, elnöke, a gubernátori tisztt többszörös jelöltje, Wesselényi István naplóját elemezni. Az előbbi sorok idézésével a naplóírás alaphelyzetét szeretnénk érzékeltetni. Az olvasó ugyanis olyan kérdésekkel ütközik meg, mint mit jelentett a *ma* az akkori naplóíróknak? Milyen (naplóírói, emberi) tapasztalatok, milyen habitusok, mentalitások munkáltak benne, hogy kihangsúlyozza, napról napra megismételje azt, hogy feljegyzése *ma* készült? Melyek annak a napnak azok az összetevői, amelyek bekerültek a naplóba (és miért kerültek be, illetve miért azok kerültek be)? Melyek annak a napnak azok az összetevői, amelyek benne voltak a napban, de a napról készített feljegyzésben nem kap(hat)tak helyet? És miért nem?

A napló bejegyzéseit követve az olvasó az alábbi kérdésekkel szembesül. Az események tagolásának, az idő és az események értelmezésének milyen rejtett dimenziója, összefüggése szerveződik egységbe abban a toposzban, amit a naplóíró a *mának*, a *mai napnak* nevez? Hogyan írható le az az antropológiai helyzet, amelyben egy személy az idő egy metszetét, az események egy szegmentumát a *mai napnak* nevezi, a *mai napként* éli meg? Milyen cselekvés, magatartás, beállítódás vagy rutin az, amely ezekre a szegmentumokra reflektál, s amely létrehozza a *mai napot* mint mítoszt? A *mai nap* olyan intézmény, amely az embert egyszerűi alkalomra, az idő és az események egy egységnyi mennyisége számára igénybe veszi, s a napi cselekvések és történések minden epizódját a szelekció érvényesítése nélkül egységben szemléljük.

A mai nap mint intézmény narratív programokat, tapasztalatokat és automatizmusokat működtet, amelyek lehetővé teszik az idő és az események tagolását, a nap megnyitását, az egyik napról a másikra való áttérést, a naphoz való hozzáférést, a benne való részvételt, valamint azokat az eljárásokat, amelyek feldolgozzák, értékelik, narratív reprezentációvá alakítják az időt és a bele zsúfolódott eseményeket, azaz lezárják, „csomagolják”, hordozhatóvá, felidézhetővé, újhasznosíthatóvá teszik az idő e szegmentumát. Ezeknek a cselekvéseknek rituális jellegük van, egy, a cselekvéseket összetartó, a *mai nappá* szervező rituális koherencia kapcsolja őket össze. E koherencia napról napra újraszervezi, behatárolt időkeretben kikényszeríti/lehetővé teszi a cselekvéseket, összefüggéseket teremt közöttük, aktuális motivációkat rendel egyes cselekvések elvégzéséhez, illetve a cselekvések elvégzésére az egyént igénybe veszi. Egyrészt tehát az eseményekből megszerkeszti a *mai napot*, másrészt pedig a napban mint rítusban való részvételre kényszeríti az egyént. Ezzel az értelmezéssel kapcsolatban két megjegyzést kell tennünk. Az egyik az, hogy a mai nap mint rítus a nap egyediségét hangsúlyozza, hívja életre. A történelemmel szemben, amely csak bizonyos napok szerkezetére, s méginkább bizonyos napok bizonyos eseményeire figyel, e szemlélet minden egyes napot eseménnyé avat. Másrészt pedig a kollektíven megélt eseményekkel szemben az egyénnek az eseményekben való részvételét, az eseményekről való tapasztalatát hangsúlyozza.

Ténykedései által az ember naponta beleintegrálódik nagy rendszerekbe: a kapcsolatai révén (beszélgetés, látogatás, köszönés, együtt étkezés, ivászat, közös munkavégzés, bevásárlás) a szociális környezetbe, a természetbe a tisztálkodás, az öltözködés, a munkavégzés, az időjáráshoz való igazodás révén, a mesterséges környezetbe munkája, az állatgondozás, a növényápolás, a hivatali munkája révén. A táplálkozás által az egyén naponta felújítja kapcsolatát szociális, természeti környezetével. Napi ténykedése újra és újra szükségessé teszi a terek bejárását (kert, utca, temető, rokonság, templom, bolt), újabb terek megismerését és beélését, az idő újrabeosztását. A nap rítusának része a test gondozása, ápolása, felkészítése a nap elviselésére, túlélésére.

A *mai napról* készített reprezentációk mítoszok, s az egyszerűség kedvéért nem csupán a mitikus és vallásos előtörténeteket, hanem az emlékezetes történeti, közösségi és magánéleti eseményeket, fordulópontokat is ide sorolhatjuk. A mítoszok a múlttól való tudást csomagolják, konzerválják, s rituális felidézük életre kelti a társadalmi viszonyokat és szerepeket, működtet egy kortárs társadalmat. A mítosz az, ami esetté vált, ami narratívába szerveződött, amely fölött valamilyen konszenzus született, s amelyre szükség van a társadalmi koherencia fenntartása végett. Az egyes napok rítusai őrzik és érvényesítik ezeket a rítusokat. Ez az, amit Marc Bloch a „múlt és jelen a mában” gyakorlatának nevez. Eszerint a társadalomszervezetet folytonosan kifejezi a rituális gyakorlat. Mind a társadalomszervezet, mind a rituális

³⁹ A bukaresti kiadás a naplót először tette közzé.

viselkedés olyan képződmények, amelyek a múlt kategóriájába tartoznak, s amelyek a mában megtalálják a lehetőséget az érvényesülésre és a kifejeződésre. „Az időtlen jelenbeli statikus múltra pedig kihívást gyakorol a jelen” – állapítja meg Bloch (M. Bloch 2000: 131).

2. Kubassek István takácsmester vándorkönyve. A vándorkönyv a kolozsvári Akadémiai Könyvtár kéziratárában található, Ms R 1206 jelzettel. Összesen 93 lapos füzet, ebből 69 lap tartalmaz bejegyzést. A füzet átmenetet képez az album amicorum, a későbbi cselédkönyv és a napló között. A mesterséget kitanulni, tapasztalatot, esetleg munkát keresni indult fiatal mesterember útja során bejelentkezett állomáshelyeinek hatóságánál, valamint bejegyzést kért a meglátogatott mesteremberektől. A szóban forgó vándorkönyvet Eperjesen állították ki. A füzet élén található nyomtatott utasításokból idézzük a füzet szerepének megfogalmazását. „Minden bel- és külföldi hatóságok megkerestetnek, hogy ezen vándorkönyv előmutatójának gátolatlan vándorlást engedjenek, 's telhetőkép segélyre legyenek. [...] A vándorkönyv, munkába lépéskor megőrzés végett a' munkaadónak kézbesítendő. Munkából való kilépéskor a' munkaadó a' dolgozóval 's a' vándorkönyvvel együtt a' község előljárójához menni, ott az időt, mely alatt a' dolgozó munkában állott, pontosan bejelenteni, 's ha a dolgozó magát ügyesen, serényen, és híven viselte, e' tulajdonságokat bizonyítani köteles.”

Kubassek István Eperjesen született 1824-ben. Személyleírása szerint középtermetű, hosszúkás arcú, szőke fialamber volt. 1855-ben indult útnak, egy 20 évre terjedő vándorlásra. Idézzük első mesterének bejegyzését: *Mi Gyulai Takáts Czéhbéli mesterek Bizonyítjuk, hogy ezen Betsületes ifjú Takats legény nevezet szerént Kubassek István, itt Gyulán ami Mester városunknál Such József Urnál 19. hetekig mesterségben dolgozott, mely idő alatt magát szorgalmasan viselte, melyre nézve kiadjuk ezen írásunkat nevünk alá írásával, 's szokott élőképességével erősítve. Kelt M. Gyulán 1855. év Február hó 24 énn Fő Cz. M. Vájer József, Aé Cz. M. Kováts István, Atya M. Such Ferencz, Jegyző Gujás János.* Az évek során a következő településeket érintette: 1855: Elek község, Arad, Eperjes, 1856: Gyula, Nagyvárad, Eperjes, Gyula, Arad, Kiszjenő, Békéscsaba, Pécska, 1857: Szekszárd, Arad, Hermanstadt, Nagyenyed, 1858: Eperjes, 1859: Arad, Szekszárd, 1860: Pest, Eger, Arad, Gyula, Szatmár, 1861: Szeben, Hermanstadt, Nagyvárad, 1862: Nagyvárad, Margitta, 1863: Szatmár, Nagyvárad, 1864: Eperjes, 1865: Marosvásárhely, 1866: Nagyenyed, Halmi, 1870: Szatmárnémeti, 1872: Székelyhíd, 1873: Beregszász, 1874: Hermanstadt.

A vándorkönyv elsődlegesen gyakorlati funkciókat töltött be. A felkeresett településen igazolta a vándorlegény származását, kilétét, mesterségbeli jártasságát, felmutatásával egyidőben a településen való tartózkodása hivatalossá vált. Távozáskor a céhvezető vagy a mester bejegyzése igazolta magaviseletét, az elvégzett munkát, az elsajátított ismereteket. Az évek során gyarapodó bejegyzések a vándorló mesterember szakmai és erkölcsi arculatát reprezentálták. Másodlagos funkcióban, a vándorló mester számára vándorkönyve emlékeztető funkciót töltött be. Tartalmazta állomáshelyeit, az egyes településeken való tartózkodásának időszakát, a céh vezetőinek, a helyi mestereknek nevét. A vándorkönyv vizsgálata társadalom-, céh-, írástörténeti kutatásokat, egyéni életpályák rekonstrukcióját teszi lehetővé. Kubassek István, akárcsak sok társa a magyar kultúra területi homogenizálásának egyik sorkatonája volt. A vándorlása során nem csupán gyűjtötte, hanem terjesztette is az ismereteket és az élményeket.

3. Bartha Miklóst frontnaplója. Bartha Miklóst 1942 júliusában rendelték be a román hadseregbe, a Külkülli menti Magyarpéterfalváról. Útjuk átszelte Közép- és Dél-Erdélyt (Balázsfalva, Segesvár), majd Moldován keresztül (Vaslui, Jászvásár) érkeztek a Dnyeszter, majd a Dnyeper vidékére, Ukrajnán át az Azovi- és a Fekete-tenger partjára. Kercs városa mellett hosszasan állomásoztak, majd a tengerszoroson átkelve a Tamán-félszigeten szálltak ki. Alakulatuk szeptember 14-én került tűzvonalba. Ettől kezdve mindennapos volt az orosz csapatokkal való szembesülés. Helytállásukért a román hadsereg elismerésében részesültek.

Naplóját 1942. július 13-án nyitotta meg. Szinte napi rendszerességgel készített hol egyszavas, hol 3-4 soros bejegyzést. Megnevezte az útirányt, a pihenés vagy az étkezés helyét, később a harci eseményeket (bombázások, elhalálozások, dezertálás), az időjárási viszonyosságokat (hideg, eső, szélvihar), a szenvedéseket, nélkülözéseket (éhezés, fázódás), a hazaszálló gondolatait.

[1942] XII. 21: *valahogy egy liter tejet kaptam öt márkáért és kilenc márkára puliszkát teljesült a kívánságom hat hónapja először jól laktam teljesült a kívánságom Nyolc orakor visszaindultunk az első vonalba a Bin völgyébe megérkeztünk három orakor*

XII. 22: *az oroszok nagyon közel vannak valami ötszáz métere tőlünk de nem veszélyesek*

XII. 24: *Karácsony szombatja egy kis karácsonyfát készítet a kapitány és a hadnagy kaptunk négy csomag cukorkát másfél csomag csokoládét és 25 darab száraztésztát*

XII. 25: *az áldot Karácsony az étel nagyon rossz csupa víz gombalevest ettünk első napján*

XII. 26: másodnapján szintén gombaleves éjszaka azt álmodom hogy édesanyám töltöttkáposztával telerakta a tányéért

XII. 31: Szilveszter éjélén retenetes tűz az oroszoktól egész reggelig a harangszó helyét az ágyugojok és brándok zugása tizenkét orakor szolgálataba vagyok olyan éhesen hogy nem látok rátk gondolk édes jó anyám hogy othon süititek a pánkot és nem éheztek

1943

Boldog új évet

Én istenem segíts meg hogy ebe az új évbe boldogabak lehesünk segíts meg jó Istenem hogy még a drága szüleimet és testvéreimet megláthatam akiket már úgy kívánok látni hogy a szívem szakad meg és a kicsi unokámat Jánost akit még nem ismerek Uram segíts Ámen

Bartha Miklós a maga számára emlékeztetőnek szánta feljegyzéseit. Az eseményeket nem foglalta ke-
retbe, nem készített kimerítő leírást, nem örökített meg összefüggéseket. Nem a múgond, nem az alkotás
öröme jelentette az írás motivációját. A füzet rendszeres használata a fronton töltött időszak alatt a napi
számvetés, az intimitás ideje volt. A szenvedések, nélkülözések közepette ilyenkor tette szóvá az érzéseit,
panaszolta el a gyöttrő éhség, a hideg miatti szenvedését, a haláltól való félelmét, a családtagok hiányát.
Ezek a percek voltak azok, amikor felidézte a háború előtti élet békés rítusait (karácsony, szilveszter, név-
nap). A bejegyzésekkel erőt merített a kilátástalan helyzet elviseléséhez.

Utolsó bejegyzése 1943. március 14-én készült:

III. 14: ma az első nap hogy ettem lohust a többiek már rég ettek rezervába vagyunk a második kom-
pánia az első vonal 3 kmre van tőlünk naponta több támadást adnak az oroszok sok halott és sebesült
ezrével repülnek a gojok a

A mondat befejezetlen maradt. Bartha Miklós ezen a napon (talán épp a napló írása közben) sebe-
sült meg. A frontról a bukaresti kórházba szállították. Halálos ágyán érték tárgyait, pénzét az ápolójának
ajándékozta. Cserében tollba mondta végrendeletét, rábízta naplóját. Utolsó kérése az volt, hogy szülőfa-
lujában temessék el, illetve, hogy a naplóját postán juttassák el családjához. A csomag megérkezése után
testvérei Bukarestbe utaztak, s kieszközölték a holttest hazaszállítását.

A naplót egyik testvére lemásolta, s ebben a formában a faluban kézzől kézre járt. Majd egyik családtag
2002-ben folyóiratban jelentette meg.

A szerző hét elemi osztályt végzett. Szívesen olvasott. Katonaládájában egy 18. századi biblia, Petőfi
Sándor összes verseinek kiadása, több népszerű olvasmány és egy kéziratos népdalgyűjtemény maradt.⁴⁰

4. Zsigmond Ferenc front- és lágernaplója. Zsigmond Ferenc Szentivánlaborfalván született. Katonatisz-
ként szolgált a második világháborúban. 1944. október 25-én nyitott naplót. Tárgyszerűen, egymondatos
bejegyzések formájában csapatának minden hadmozdulatát megörökítette benne. 1945-ben fogságba esett,
s Grúziába, majd Örményországba szállították. Hosszasabban tartózkodott az örmény főváros, Jereván kör-
nyékén épített munkatáborokban. Részletesen beszámolt az utazásról, kísérőikről és őreikről, az elégtelen
táplálékról és öltözetről, a barakkok zsúfoltságáról, a foglyok betegségeiről, a tizedelő halálról, a holttestek
temetéséről, a kimerítő, látástól vakulásig tartó munkáról, a kaukázusi szeszélyes időjárásról, a hazatérés
kilátástalanságáról. 1946 tavaszán enyhült a légerőgyelem. A foglyok a túlélés ösztönével tudománynépsze-
rűsítő előadásokat tartottak és hallgattak meg, színházi bemutatókat szerveztek, megülték az ünnepeket,
ronggyá olvasták a megmentett regényeket, nyelveket tanultak. A naplóba 1946. június 29-én került az utolsó
bejegyzés. A háborús pusztítások eltüntetésében a foglyokat is igénybe vették. A foglyok kapcsolatba kerültek
a helyi lakossággal, olykor színházba, moziba mehettek. A szabadulás hírére 1948. május 22-én közölték velük.
Az utolsó bejegyzés és az szabadulás közötti időszak eseményeit a szerző hazatérte után rekonstruálta.

Zsigmond Ferenc 5x8 cm-es cigarettapapírra, titokban készítette feljegyzéseit. Az örök nem enged-
lyezték az írást. *Naplót vezettem, s annak egy részét csodával határos módon megmentettem. Írásomban
valóságos, nem költött személyek szerepelnek. Számталanszor kivették kezemből a tollat, ceruzát, papírt,
de mindig újrakezdttem. Valahonnan került írószerszám, írópapírom pedig az elő-ázsiai hadifogolyzabvány,
az 5x8 centiméteres szivarpapír volt* (Zsigmond F. 1995: 6). Útban a Kaukázus felé, 1945 szeptemberében
került sor az első incidensre. *Mialatt jegyzeteket készíttetek, s bámulum a várost, megfeledkezem minden
elővigyázatról. A kinyitott oldalajtón az ór a vagonba lépik. Hiába próbálom féltve őrzött töltőtollamat
elrejtteni, már elkéstem vele. Az ór megpillantja. Így a sok jegyzetelésnek az lett a vége, hogy a tollamtól
is megszabadítanak. Szerencsére jegyzeteimet, mint értéktelen kacatot, sikerül megmentenem. Ezután*

⁴⁰ A napló megjelent: *Székelyföld* VI. [2002] (8) 128–141.

csak ceruzával tudok írogatni, addig, amíg ezt is el nem veszik. Megjegyzem, hogy a toll átadása nem ment éppen olyan protokollárisan simán. Igen-igen ragaszkodtam hozzá, s emiatt konfliktusba kerültem az őrrrel. Főlszólítására vonakodtam átadni a tulajdon tollamat, a saját írószerszámomat. Az ügy »diplomáciai« megoldására a puskatusra várt. Azzal sújtott rám... Vissza sem adhattam. Helytelen viselkedéssel még magamra haragítom az őrt. Átmotozza zsebeimet, az egész batyumat. Fölfedez benne 1500 elrejtett pengőt. Elveszi fényképeimet, ingemet, zsebkendőmet, s néhány megmaradt igen-igen féltve őrzött emléktárgyamat. Még magyarázatot is kér a képekről. [...] Zsebeim kiürülnek és csupán a jegyzetek és ami rajtam van, az marad meg. Mindaz, amit tőlem elvesznek, természetesen »világháborús hadizsákmány«-nak minősül. Igaz, hogy ebből jó is származik, hisz így kevesebb lesz a gond. Már nem kell féltennem a váltó ingemet meg a gatyámat. Most csupán a jegyzeteimért aggódom, s félttem memóriámat is azért, hogy ezeket a becses emlékeket nehogy el találjam felejteni. Ha Isten segít, valamikor le szeretném írni, vagy elmondanám ezeket a kedves élményeket mindazoknak, akiket esetleg érdekel az ügy, vagy akik meghallgatnának. Remélem és bízok abban, hogy az állandó motozás álmaimra, gondolataimra nem terjed ki (Zsigmond F. 1995: 65–66). A papír és az íráshoz szükséges körülmények biztosítása a naplóíró számára végig gondot jelentett. [1945. november 20.] A mai nap betelt az első cigarettapapír-tömböm. Erre jegyezgettem észrevételeimet. Próbálok másikat keríteni – máris van némi tartalék; mivel nem dohányzom, így az el nem füstölt papírszeletekét fűzöm össze, s ezen próbálom tovább folytatni az írást. Az e napra feljegyzett sorokat képtelen vagyok kiolvasni. Hátlapra kerültek és nem lévén védőborítólapon, a sok dörzsöléstől, dugdosástól elmosódtak a betűk, pedig ezen a napon is voltak események. Elnézést kérek érte (Zsigmond F. 1995: 97).

Az írás Zsigmond Ferenc életében megszokássá vált, a monoton élet időbe ágyazását biztosította. Akkor is tollat fogott, ha nem volt különösebb mondandója. Egy alkalommal mentegetőzve jegyezte meg, hogy semmi változatosság nincs az életükben: [1946.] március 26–29. Napjaimat csokorba kötöm. De annyira egyforma, olyan egyhangú, hogy igazán nem érdemes írni vagy beszélni róla. Hisz lényegében ugyanazt ismétlem, ugyanazt írom, ugyanazt panaszolom. Csupán némi módosítással, s így hol a rossz, hol a rosszabb életre kerül a hangsúly (Zsigmond F. 1995: 123). A szenvedések és megaláztatások kibeszélése mellett az írás feltételezhetően az édesanyjára és a testvéreire való gondolás ideje és alkalmá volt. Annak ellenére, hogy mindössze néhány alkalommal emlegeti hozzátartozóit, a feljegyzések valójában számukra készülnek. És itt érhető tetten a naplóírás másik motivációja: a szabadulás reményének ápolása. A naplóban több alkalommal is olvasható, hogy a feljegyzések emlékeztetőül szolgálnak az otthoni élménybeszámolóhoz. Valahányszor tehát Zsigmond Ferenc írni kezdett, annyiszor élesztette magában a hazatérés, a családjal való találkozás reményét. Az írásnak a túlélési stratégiában játszott szerepét bizonyítja a naplóvezetés megszakadása a lágeri szigorúság megszűntének pillanatában.

1948. május 22-én, a lágerből való szabadulás napján a szerző a következő számvetést készíti: *Leltárt készíték értékeimről. Fehérnemű: egy ing, egy gatyá. Egy kopott nadrág, egy rossz katonazubbony, durva darócposztóból készült, szürkés színű orosz katonaköpeny és nyári vászonsapka.*

De a konzerv és a kenyér mellett a tarisznyámban van: néhány kis tömbbe kötött, szivarpapírra írt napló, továbbá egy nagyobbacska, szétszedett lapokból álló jegyzetfüzet, valamint a házilag bőrbbe kötött – általunk készített – ezerötszáz szavas pici magyar–orosz szótár. Itt van az én féltve őrzött, szerencsét hozó kabalám is, a sok-sok viszontagságon átesett, kopott fehéres színű fonott pálcám (Zsigmond F. 1995: 262).

Zsigmond Ferenc naplójának történetében három korszak különül el. 1. A naplóírás időszaka. 1944–1946 között a szerző – a halál árnyékában élve – rendszeresen megörökítette az eseményeket. Amikor a munkatábor szigorúsága enyhült, az írás rendszertelenné vált és teljesen megszakadt. 2. A kommunikatív emlékezet időszaka. Hazatérte után Zsigmond Ferenc a Szentgyörgyi István Színművészeti Főiskola főtítkáráként dolgozott Marosvásárhelyen. Figyelmét a reszocializáció kötötte le. Ez idő alatt jegyzetei és emlékei alapján bizonyára sokszor felidézte a munkaszolgálat élményeit. Olyan évtizedek voltak ezek, amikor a légerek, s különösen az orosz munkatáborok elszenvedett élményei a nyilvánosság szintje alá szorultak. A volt fogoly a környezetében bizalmas együttlétek, beszélgetések során adta elő emlékeit. 3. Az emlékek kulturális emlékezetbe való átültetése. Az 1989-es romániai (valamint a tágabb európai) rendszerváltozás felszabadította a cenzúra alól a kommunikatív emlékezetet, s lehetővé tette a közelmúlt birtokbavételét, a közelmúlt dokumentumainak népszerűsítését. Zsigmond Ferenc ekkor látott neki emlékei végső formába öntésének. 1990 után újra végigjárta a szomorú évek helyszíneit. A naplót ekkor öntötte végleges formába, s kiegészítette az 1946–1948 közötti időszak eseményeivel. Az epizódok kidolgozottsága a többszöri előadás, az íróasztal melletti töprengés nyomait viseli magán. A szöveg a Kritikon Konyvkiadó gondozásában, 1995-ben látott napvilágot.

5. Soós Istvánné Dániel Ilona Tordán született 1898-ban, s itt is halt meg 1970-ben. Édesapja fegyvergyári munkás volt, a családban még három lány született.

Huzamos ideig nem volt munkahelye, háziasszonykodott, gondot viselt családjára, férje első házasságából született három gyermekét nevelte. Később unokáira is szívesen vigyázott. Édesgyermekke nem volt. Dolgozni, másoknak segíteni nagyon szeretett. Művelte a kertet, állatokat, majorságot nevelt. Szeretett beszélgetni, énekelni, tréfálkozni, cukrászdába, moziba, színházba járni. Szeretett sütni-főzni.

Az üzletből beszerzett füzet méretei 11,5x7,5 cm. Elejéről és végéről néhány lap hiányzik. A bejegyzések különböző színű tintával készültek. Az írás nem szép, de olvasható. A napló címe: *1920 óta történt nevezetesebb események a családban.*

Életének eseményeit, a környezetében bekövetkezett módosulásokat 1920. február 3-tól, azaz 22 éves korától tartotta szükségesnek feljegyezni. Az utolsó bejegyzés 1967-ből származik. Az otthoni, bizonyára egyhangú élet után a Kolozsvárra kerülés a szerző számára az „élet” kapujának tűnhetett. A napló címének „nevezetesebb” kitétele is jelzi, hogy a megszokott, a mindennapi élet kívül esett érdeklődésén. A naplóba foglalt események tehát mind kivételesek, egyediek, amelyek a megszokottság nyugalma helyett csodálkozást, örömet vagy bánatot váltottak ki. Ezek az események ilyenképpen nem Soósné Dániel Ilona életét, hanem életének határait jelzik.

Soós Ilona naplóiírói habitusa. Mi az, ami a mindennapokból, saját és környezete életéből a naplóírás témájává válik?

Életének helyszínei közül a naplóban csupán a Kolozsvárra vagy Borszékre való „utazásra” történik hivatkozás. Az utazás módja: gyaloglás, szekerezés, s csak jóval később a buszon való utazás. Foglalkozása nincs megnevezve. A legelső bejegyzés félrevezetően így szól: *1920 február 3-án mentem a Kőkert utcába lakni.* S hogy a „lakás” tulajdonképpen cselédi-háztartási alkalmazotti munkakört jelent, az a bejegyzésekből derül ki: *fizetés 200 lej* (1920. szept. 1.), *fizetés 250 lej* (1921. jan. 1.), *fizetés 400 lej* (1922. dec.), *fizetés 500 lej* (1923. jún. 1.). S hogy később Tordán jutott álláshoz, arról olyan, 1929–1934 közötti bejegyzések árulkodnak, mint hogy *az igazgató úrral Kolozsvárra mentem* (1929. aug. 6.).

Intim élete. Magyarázatok, előzmények és következmények szűkszávú bejegyzések tudósítanak róla: *Székely Jóska meg kért* (1921. júl. 1.), *Boldizsár megkért és el utasítottam* (1922. aug. 14.), *Megismerkedtem Ferivel és megkért* (1926. jan.), *Jani megkért* (1926. nov. 27.), *Janival jegybe léptem* (1927. jan. 8.), *Janinak a jegygyűrűt vissza adtam* (1927. okt. 19.), *Janitol levelet kaptam melyben kér hogy legyen felesége egyelőre míg a korusítását meg szerzi hűtellenül* (1929. márc. 30.), *Jani hozzánk jött és több szemre hányás után kijelenttem hogy hűtellenül hozzá nem megyek* (1929. márc. 31.), *Fülpönl házát néztünk* (1940. okt. 10.), *Fülp jött meg kért* (1940. okt. 20.). Férjével való házasságkötésére nem történik utalás, Soós Pista csak mint későbbi események főszereplője jelenik meg.

Szórakozása. A megtekintett előadások címének felsorolása már magában színháztörténeti dokumentum. Ehhez társul a mozi, a cirkusz, a *Házsongárdi mullató*, a *minta vásár*, a bérletes *bánya fürdő*. Valamint részt vett *ismeretterjesztő előadáson* (1932. jan. 27.), *tea estélyen* (1923. febr. 6.), *tea délutánon* (1932. febr. 7.), *ismeretterjesztő előadáson* (1932. febr. 10.), *református dalárda műsoros estélyén* (1933. jan. 28.), *valásos estélyen a cement gyárba* (1933. febr. 8.), *a munkások műsoros estélyén* (1933. febr. 18.), *műkedvelő előadáson* (1934. ápr. 16.).

Egészségi állapota. Testsúlya 1921–1932 között volt *nevezetesebb* a szerző számára. *65 kiló vagyok* (1921. jan. 26.), *69 kiló vagyok* (1921. márc. 30.), *lefogytam 4 kilót* (1921. ápr. 19.), *70 kiló 10 deka voltam* (1922. aug. 13.), *69 kiló voltam* (1925. máj.), *81 kiló vagyok* (1932. febr. 18.). S később, az életkor előrehaladásával következnek a betegségek, a kezelések, kórházi beutalások, az operációk, az orvosok és gyógyszererek nevei.

Rokoni és társadalmi környezete. Főszereplővé lépnek elő a testvérek, szülők, orvosok, lakótársak. Néhány esemény: *Dani bacsit a gáz megölte, anyámat meg harapta a kutyájok, anyám nagyon rosszul lett* (1938. okt. 17.), *nem tudott nyelni sem beszélni* (18.), *hívtam Napendruk Drt beküldött vele a kórházba de nem vették fel* (19), *reggel Dr. Napendrukné* (20.), *este inekziót kapott anyám mert folyton nyögött* (21), *anyám agonizált* (22), *reggel 3/5 kor meg halt egész éjjel huzott reggel felé csendesen sírdogálva meghalt* (23).

Fiatal korában megkezdett naplójának sorsa rendhagyóan alakult. Habár az utolsó bejegyzés halála előtt három évvel készült, családtagjai mégsem tudtak a napló létezéséről. Néhány évvel később bukant fel távoli ismerősöknél. (Saját gyűjtés.)

6. Az aranyosegerbegyi Szász Lajos 1911-ben született. Négy évet járt iskolába. *Iskolába nagyon keveset jártam. Földműves volt az én apám, s minket csak akkor adott iskolába, mikor a bárányok nem voltak, az állatakat nem kellett gondozni. Novembertől márciusig.* A második világháborút Észak-Erdélyben töltötte, az 1950-es években kulákként meghurcolták. Ekkor nyitott füzetet. Mind a maga hányattatásait, mind a történelemfordító eseményeket meg kívánta örökíteni. A krónikás szerep következményeitől félve azonban titokban írt, füzetait rejtegetnie kellett. *Ebbe az irkába most utólag írtam, mióta magam vagyok egyedű. Hat évet tőtek január 10-én, hogy meghalt a feleségem. Nekem vannak más irkáim, amikből ide beleírtam, a régiekből.*

Szereném azt hangsúlyozni, hogy sok mindenben mentem keresztü életemen. Több mindenben mentem. Annyira, hogy meggondolkoztam, hogy állj meg, ha valaki eléveszi azt az irkát, hogy lássa, hogy milyen sorsba vótam. Még azok is le vannak írva, kikke vótam katona, hová valósiak vótak, bágyoni, kövendi.

Írtam abba az időbe is, miko történt is, s írtam emlékezetem szerint is. Mítán kulák lettem. Az 50-es évekbe. Abba az időbe kezdtem írogatni beléje. De nem mindent. Sok minden kimaradt. Hurcoltak. (A Szász Lajossal való beszélgetésre 1999. december 1-jén került sor. Saját gyűjtés.)

Következtetések

1. A naplóírás az időről szerzett tapasztalatokat és élményeket örökíti meg. Az élményeket és a tapasztalatokat időkeretben helyezi el. A megörökítés által újraélhetővé, felidézhetővé teszi az elmúlt időt.

2. Személyessége révén a napló az én megszületését és kommunikálását valósítja meg. A naplóíró a környezettel, az eseményekkel, az érzelmekkel szembeni attitűdjeit az írás révén újraéli, tematizálja és visszakereshetővé teszi.

3. A naplóírás az írást a mindennapokban állandósítja. Az írás a mindennapi cselekvések része, az élmények megélésének és megörökítésének eszköze. A feljegyzésekkel való foglalkozás, újraolvasásuk a megörökített események koherenciáját teremti meg.

4. A különböző társadalmi csoportok ugyanazt a világot más-más elemekből (szereplők, helyszínek, tárgyak, események), más összefüggések alapján szerkesztik meg. A naplóírás az életvilágok eltérő voltát, az életvilágok párhuzamos különidejűségét szemlélteti. A szerzők óhatatlanul megörökítik társadalmi csoportjuk kollektív életvilágát. Személyes életviláguk ebbe a keretbe illeszkedik.

Az élettörténet: a személyes múlt megkonstruálása⁴¹

Tematika: az élettörténet meghatározása: műfaj és beszédmód; az élettörténet története: a biográfia és autobiográfia, a nemesi és a paraszti emlékirat; a szerzői intencionalitás; életpálya és élettörténet; az autobiográfia releváns kontextusai.

Terminológia: biográfia, autobiográfia, önéletrírói paktum, én-ontológia, sorseseemény.

Meghatározás: műfaj és beszédmód. Az élettörténet a narratív történetek egyike: progresszív rendszerként egy személy sorsát jeleníti meg a születés, a szerelem, a munka, a küzdelem, a halál mint alapvető biografikus toposzok által; az egyéni sorsot partikuláris környezetben, viszonyhálózatban, gyakran azzal kontrasztban állva teszi érzékel-

⁴¹ Az áttekintés alapja: Keszeg V. 2007b.

hetővé (topográfia, kronologika, emberi kapcsolatok, teljesítmények, külső, gyakran történelmi, gazdaságtörténeti folyamatok). A biográfiai motívumok különböző történeti műfajokban bukkannak fel, ami a műfajok egymástól való elhatárolását is megnehezíti. Ezzel magyarázható a terminológia gazdagsága. A terminusok közül a következőket sorolhatjuk: *élettörténet, életrajz, önéletrajz, önéletírás, emlékirat, memoár, krónika, feljegyzés, verses önéletrajz, regény* stb. A biográfiai motívumok centrális szerepet töltenek be a magánlevelezésben, a verses levelekben, a hírversekben is, a sírfeliratban, a gyászjelentésben, a halottbúcsúztatóban, a temetési prédikációban, a vőlegény- és menyasszonybúcsúztatóban, az emlékversben, az ajándék- és fényképeddikációban, a fényképeken, a videófelvetelekben, a curriculum vitae-ben stb.

Az élettörténet a formáját, funkcióit, elhangzása helyzeteit, értelmezésének változosságát tekintve egy tágabb viselkedési forma, az *autobiografikus beszédmód* része. Az autobiografikus beszédmód olyan kommunikációs aktus, amelyben egy személyes identitás biografikus reprezentáció formájában jelenik meg és tölt be szerepet. A terminus definíciója szerint a beszédmódot egyik oldalról az adott beszédesemény, beszédaktus, beszédstílus, a másik oldalról a személyes képességek, a szerepek, a kontextusok, az intézmények, az értékek, az attitűdök szabályozzák. Azaz, a biografikus epizódok előadására szolgáló helyzetek, a történetek megszerkesztésére, előadására, értékelésére, le-reagálására vonatkozó szabályok, stratégiák, szerepek és egyéb hagyományok, valamint beszélői adottságok együttesen határozzák meg. Az elemzés hasonló lehetőségeit kutatja Giovanni Levi, amikor fontosnak tartja a prozopográfia és modális életrajz, az életrajz és a kontextus, az életrajz és a határesetek vizsgálatát (G. Levi 2000).

Műfajként a biográfia olyan másodlagos műfaj, amely különböző elsődleges beszédműfajokat (köszönés, anekdota, igaztörténet, proverbium stb.) olvaszt magába. A felhasznált motívumok szerint a biografikus történetek három alapvető típusát különítjük el. 1. A *genealógia* az egyén élettörténetét egy tágabb, leszármazási rendbe helyezi, történetét kiterjeszti a születés előtti és a halála utáni időszakra. Genealógiai kontextusban az egyén élettörténetének előzménye az elődök története, s ugyanakkor az egyén története kihatással van az utódok sorsára. A genealógiák előszeretettel hangoztatják a generációk szolidaritását, az egyénnek a nemzetiség folytonosságának biztosításában játszott szerepét. 2. Az *élettörténet* a születés és halál határai között helyezi el az egyén történetét. 3. Az *igaztörténet* az egyén életéből egyetlen biográfiai eseményt emel ki és jelenít meg.

A nézőpont perspektíváját érvényesítő, a narrátor és a szereplő egybeesését vizsgáló narratív tipológia a biográfiát (élettörténet, életrajz) és az autobiográfiát (önéletírás, önéletrajz, memoár, emlékirat) különíti el egymástól. Az autobiográfia homodiegetikus, ezen belül auktoriális, a biográfia heterodiegetikus, ezen belül aktoriális narráció (J. Lintvelt 1981: 38–39). Az autobiográfia a 'vele' (la vision 'avec'), a biográfia a 'kívülről' (la vision 'du dehors') perspektívát érvényesíti a főszereplő megjelenítésében és megítélésében (J. Lintvelt 1981: 47). A narrátor nyelvtani nemének megválasztása narratív attitűd, az első személyes alak a narrátor identitását építi (J. Lintvelt 1981: 55). Paul Ricoeur értelmezésében a személyességet a megélt idő elbeszélése eredményezi (P. Ricoeur

1985: 147). A klasszikus folklorisztika az én-formává alakítást stilisztikai eljárásként, „epikus törvényként” mutatja be.

A naplótól az alkalmazott íráshabitus különbözteti meg. A napló vezetése az írást a mindennapi cselekvések között állandósítja. Ennek következménye a tematikai változottság, az alkalmi perspektíva változása. Az élettörténet egyszери vállalkozás, s ennek következtében egy koherens, aktuális énkép eredménye.

Az élettörténet története. A kutatás figyelme az *élettörténet történetére* irányult, s a nagyhagyományból korai meglétét mutatta ki. A vallás, a vallástörténet és valláselmélet a vallásalapítók, a szentek biográfiáját elvont vallásfilozófiai, valláserkölcsei értékek megvilágítására, popularizálására használta fel. Az ókori görög és római filozófia az élettörténetet morálfilozófiai kérdések megvilágítására tartotta alkalmasnak. A történettudomány több évszázadon át vallotta a történelmi személyiség történelemformáló hatását, s ezért genealógia, biográfia vagy arckép formájában rögzítette élettörténetüket. Az ókortól kezdve napjainkig a művészet- és tudománytörténet az egyéni teljesítmények keretbe foglalására, a teljesítmények létrejöttének és hatásának szemléltetésére a szerző biográfiáját használta fel. Az ókori görög kultúrában az életrajz egyik típusa a költőéletrajz (valójában művészek, de mesteremberek biográfiája is), amely az élet és életmű kölcsönhatását követte nyomon. A másik típus a filozófuséletrajz (valójában bölcsek, szentek, vallásalapítók, de ugyanakkor hadvezérek, varázslók biográfiája) volt, amely pedig azt feltételezte, hogy az életmű az élet maga, s ezért mintaszerűségét, az életnek a vallott tanításokkal való azonosságát emelte ki. A 17. századtól kezdődött az életrajzoknak lexikonokban való összegyűjtése (Lázár Gy.–Radnóti S. 1978).

Az *autobiographie* terminusának kialakulását J. Voisine követte végig. Megállapítása szerint az önéletrajzot a 18. századi nyugati irodalmi érzékenység alakította ki. „Ez a műfaj egyfelől gőgöt tételez fel – a nagy ember csak azért írja meg életét, mert magát különlegesnek, a többiektől alapvetően különbözőnek tartja, másfelől azonban magában foglalja az emberi nemmel való szolidaritás érzését is, a szimpátiát, hiszen egyedül ez teszi közölhetővé egy kiváltságos egyén gondolatainak és érzéseinek történetét” (J. Voisine 1963: 138). Ezért is a 18. századi francia lexikográfia fenntartással kezeli a *biographie* terminust, s az *autobiographie* is csupán a 19. század közepétől válik elfogadottá. Az önéletírás történetét J. J. Rousseau *Vallomásai* című munkájától szokás számítani, mint az öntudat megszületése „kulturális forradalmának” perdöntő bizonyítékától. Ezzel az állásponttal száll vitába Georges Gusdorf, mondván, hogy az önéletrajz nem csupán a modern individualizmus kifejezési formája. Azzal az eredeztetésével ért egyet, amely az egyiptomi sírfeliratoktól kezdve a 19. századig az élettörténet különböző megvalósulási formáit azonosította, elvetve ezáltal az élettörténet egységes műfajként való meghatározásának lehetőségét (G. Gusdorf 1991 I.: 72–74).

A magyar parasztmemoárok első értékelése, a nemesi memoárirodalommal való kapcsolatba állítása Gyenis Vilmostól származik. A magyar emlékiratok történetében Gyenis Vilmos három korszakot különített el. 1. A műfajt a zaklatott 17. században a történelmet

intenzíven megélt főnemesi osztály művelte, az öngazolás és az ellentmondásos események megörökítésének szándékával. A tatár rabságot elszenvedő Kemény János fejedelem 1657–1658 között írta *Önéletírását* a maga és Erdély siralmas sorsáról. Kortársa, Bethlen Miklós klasszikus *Önéletírást* készített. 2. A kuruc harcok elbukását követően az emlékirat irodalom tovább virágzott, ám közelebb került a mindennapi élethez. A 18. század mindkét kimagasló emlékirata mögött vallásos motivációk sorakoznak fel. Árva Bethlen Kata *Életének maga által való rövid Le-írása* az isteni gondviselés működését szándékozta bizonyítani. Ugyanez a meggyőződés vezérelte II. Rákóczi Ferencet latin nyelvű önéletrajza megírásakor. 3. A 19. században az emlékiratot a paraszti társadalom is használatba vette. Ugyanabban az időben, amikor a cseh parasztság, a német polgárok, az angol munkások is (Gyenis V. 1965). A 17. századi emlékiratokról kialakított képet Tóth Zsombor kutatásai árnyalták. A szerző szerint a memoár művelését elsősorban nem a műfaji-poétikai minták, olvasmányélmények követése, az esztétikai kommunikáció ösztönzi. Az emlékiratok létrejöttében valamilyen gyakorlati szándék rendelkezett meghatározó szereppel. Az autobiografikus narráció gyakran kortörténeti beszámoló keretében jelent meg. Máskor az autobiografikus emlékezés a homiletikai ösztönzésre születik meg, az említett példák szerint is a bűnvallási gyakorlattal van összefüggésben. Az újkori íráshabitusban népszerű *pro memoria* feljegyzések szintén a mindannapok és az életpálya dokumentálásához vezetnek el (emlékezet, memoria, register, napló, petitio, diárium, mensárium). Az autobiografikus szövegekben az antikvitásra visszanyúló minták követése helyett az én-reprezentáció és egy alfabetizált társadalom íráshabitusára fonódik össze (Tóth Zs. 2006: 333–405).

A magyar paraszti emlékiratról Hoppál Mihály és Küllős Imola készített történeti áttekintést. Gyenis Vilmoshoz kapcsolódva elidőznek a paraszti memoár létrejötténél. Az orális kultúra hatására e krónikák gyakran élnek a szöveget szervező, formulákat felkínáló verses formával, majd – a Gyenis Vilmos által felkínált genealógiai eredeztetést elfogadva – a főnemesi emlékiratok tartalmi és formai szabályait veszik át, s ilymódon „a XIX. századi prózai paraszttírásokat a XVII–XVIII. századi memoár-irodalom folytatásának kell tekintenünk.” A 20. századi emlékiratok tanulmányozása alapján azonban megállapítják: „a maiak – a köznyelv nagyfokú fejlődése következtében – az élőbeszéd törvényeit érvényesítik, gyakran a műfaj követelményeinek ellenére is” (Hoppál M.–Küllős I. 1972: 285). Újabb értékelő összefoglalásra az 1980-as évektől kiadott szintézis, a *Magyar Néprajz* V. kötetének megjelenése nyújtott alkalmat. Az *Igaz történet, élettörténet, önéletrajz* című fejezet szerzője, Küllős Imola „a hagyományos népköltészet átalakulása” jegyeként értelmezi a megnevezett szövegtípusok elterjedését (Küllős I. 1988). Ezzel az értelmezéssel az emlékirat a maga helyes medrébe tért vissza. Egyik oldalon a személyes élmények mesélésének orális gyakorlata, másik oldalon az írásgyakorlat terjedése vezet el létrejöttéhez. A *Magyar Néprajz Társadalom* című, VIII. kötetében Mohay Tamás tett közzé összefoglalást az egyéni életutak kutatásáról. A paraszttársadalom tagjainak személyes feljegyzései a 18. század harmadik harmadától két formában készültek: a krónika és a számadáskönyv formájában. Az első a közösség, a település történetének eseményeit, a második az egyéni élet, ezen belül főként a gazdálkodás eseményeit örökítette meg. Ezt a műfaji hagyományt

dúsította fel a világháborúk kora, meghonosítva a személyes feljegyzések különböző formáit. A szerző a személyes dokumentumokból a tipikus és a kivételes, a stabilitás és mobilitás, a történelmi fordulatok, a szocializáció és önállósodás, a konfliktusok, a választások, az érzelmek, a táj motívumait emeli ki. Szintén a szerző publikálja egy 20. századi parasztgazda feljegyzéseinek mintaszerű elemzését (Mohay T. 1994, 2000).

Az *életrajzi elbeszélés, a parasztkrónika, a paraszti önéletrajz, a népi élettörténet* és ennek szakirodalmi szócikk formájában került bemutatásra különböző lexikonokban.⁴²

A paraszti önéletírások néprajzi értékére először az 1940-es években Bálint Sándor hívta fel a figyelmet, Orosz István szeptember önéletrajzához írott előszavában (Bálint S. 1942). Kiadásuk, ennek ellenére csupán az 1950-es évektől kezdődik meg. 1949-ben a csíkszentdomokosi Kurkó Gyárfás *Nehéz kenyér* címmel jelentette meg a gyermek- és ifjúkorára való visszaemlékezését (Kurkó Gy. 1949). Nagy Czirok Lászlónak a kiskunsági pásztoréletről írott memoárja 1959-ben látott napvilágot (Nagy Czirok L. 1959). 1963-ban jelent meg az amerikai utazást megtapasztalt Hoó Bernát *Tiszakerecsenyől Kanadáig* című emlékirata, a Dél-Amerikából hazatért Skallák Illés hasonló tárgyú, *Vallomás* című munkája. 1963-ban két „csongrádi szegényasszony” önéletírása jelenik meg az 1930-as évekből (Turiné Cseh V.–Keskenyné Kovács V. 1967). Az 1970-es évektől kezdődően örvendetes módon felduzzadt az összegyűjtött és kiadott memoárok száma (Hoppál M.–Küllös I.–Manga J. 1974, Salamon A. 1979, Pillich L.–Vetési L. 1987, Környeyné Gaál E. 1997). A romániai magyar könyvkiadásban a népi memoárok sorát Tamási Gáspár *Vadon nőtt gyöngyvirág* című könyve nyitotta (Tamási G. 1971), ezt követte Győri Klára *Kiszáradt az én örömem zöld fája* (Győri K. 1975), Csibi Istvánné Siklódi Márka *Pontot, vesszőt nem ismerek, de a szó mind igaz* című emlékirata (Csibi Istvánné Siklódi M. 1985). A parasztemberekhez hasonlóan rendre az érdeklődés középpontjába került a gyári munkásság, az amerikai utazás (Fejős Z. 1993), az erdélyi arisztokrácia (Bethlen B. 1989, Teleki É. 1995) emlékirat-irodalmi. Néhány kiadvány történelmi és szociokulturális csoportok, frontkatonák, hadifoglyok, munkaszolgálatosok, börtönbüntetésre ítélték (Bartis F. 1988), lelkészek (Csiba K. 1992, Molnár A. 1997, Varga L. 1998, Becze M.–Keszeg V. szerk. 2001), tanítók (Oláh I. 2003), iparosok (Dánielisz E. 1993), kulákok (Beczássy I. 1996, Kristó T. 1999, Oláh S. 2001) sajátos kollektív életvilágát és életpályáját tette hozzáférhetővé.

Szerzői intencionalitás. Az élettörténet értelmezésének egyik vonulata a szerzői intencionalitásra hívja fel a figyelmet. Az élettörténet olyan narratív szöveg, amely a „ki vagyok kérdésre” a „hogyan váltam azzá” elbeszélésével válaszol (Ph. Lejeune 1980: 19.). Sajátosságai közül a szerzői őszinteséget (igazság), a szövegbeli állítások valóságosságát (referencialitás), a szöveg áttetszőségét szokás kiemelni. A történet hitelességét, igazságértékét illetően azonban állandó fenntartások vetődnek fel. Az, ami e kérdést

⁴² *Életrajzi elbeszélés.* In: Magyar Néprajzi Lexikon 1. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977: 668; *Parasztkrónika, parasztonéletrajz.* In: Magyar Néprajzi Lexikon 4. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1981: 186–187; *Paraszti önéletrajz.* In: Világirodalmi Lexikon 10. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1986: 185; *Népi élettörténet.* In: Romániai Magyar Irodalmi Lexikon 4. Kriterion Könyvkiadó, Kolozsvár, 2002: 166–168.

érvénytelenné teszi, a szerzői alapállás megkérdőjelezhetetlensége: a szerző nevének feltüntetésével felelősséget vállal a történetbe foglaltak hitelességéért. Ez az *önéletrói paktum* egy olyan pragmatikai viszony, amely szavatolja a szövegben megjelenő szerző és a szövegen kívüli szerző azonosságát (Ph. Lejeune 1975). Ez a viszony képezi azt a közös platformot, amely a szerző és olvasó (beszélő és hallgató) között az élettörténet által lehetővé teszi a kommunikációt. A szereplő és a szerző azonossága miatt a történet az *én-ontológiára*, az én megszületésének történetére épül. Az én-ontológia az énkép alaprétege, amely leggyakrabban „az ember számára saját élettörténete *mitologikus áthangolásban* jelenik meg” (Hankiss Á. 1980: 30). A „kisember mítosza” tartalmazza a leszármazást, a gyermekkori élményeket, az egyén életében meghatározó személyekkel való kapcsolatot, az élet szerencsés és szerencsétlen fordulatait.

A kutatás egy másik vonulata az élettörténetet az életpályától elválasztva, mintegy vele szembeállítva határozza meg, az élettörténetet az életpálya szimbolikus reprezentációjának, a jelenben (egy beszédhelyzet körülményei között) feltáruuló/feltárt múltnak nevezi. „Az életpálya a valóság egyéni »birtokbavételének« folyamata, az élettörténet pedig [...] szimbolikus megjelenítés” (Niedermüller P. 1988: 379). Az élettörténet több is, kevesebb is, másabb is az életpályánál.

Az életpálya morfológiai modelljét David G. Mandelbaum szerkesztette meg. E modell az egyéni életet fordulópontok közötti életszakaszokra tagolja. „Sok fordulópont előírászerű, kötelező jellegű, másokat az egyén maga választ” (D. G. Mandelbaum 1982: 37). Az egyes életszakaszok a fordulópontot követő adaptációk alapján válnak egyneművé. Az adaptáció „beépített folyamat, mert minden személynek módosítania kell élete folyamán több megörögzött viselkedési modelljét, hogy megbirkózhasson az új feltételekkel. Minden személy azért változtatja meg az életvitelét, hogy fenntartsa a folytonosságot, vagy a csoportban való részvétel céljából, vagy a társadalmi elvárások vagy az énkép miatt, vagy egyszerűen a fennmaradás érdekében” (D. G. Mandelbaum 1982: 37). Az egyes életszakaszokon belül az egyén a teret, az időt azonos módon használja, stabil mikrotársadalomban él, stabil én-tudattal rendelkezik. A fordulópontokat az egyén *sorseseeményként* éli meg. Azaz úgy fogadja el és úgy jeleníti meg élete egy szakaszát, eseményét, mint amely előreláthatatlanul, szándéka, akarata ellenére, elháríthatatlanul megesset vele. A fogalmat definiáló Tengelyi László szerint a sorseseemény „föld alatti értelemképződést” indít el, s ugyanakkor önmagával mint identitással szembesíti az egyént: „A *sorseseemény* szó [...] olyan *magától meginduló, uralhatatlan módon lejátsszódó, föld alatti értelemképződésre* utal, amely az élettörténetben *új kezdetet teremt*. [...] Egy *sorscsapás* csak akkor válik *sorsesemény*nyé, ha nem egyszerűen utolér valakit, hanem épp vélt önazonosságában sújtja őt” (Tengelyi L. 1998: 199).

Pragmatikus megközelítés: beszédhelyzetek, kontextusok, stratégiák. Az élettörténetek pragmatikai értelmezését a mikrohistoria kezdeményezte (G. Levi 2000, K. Horváth Zs. 2002). A biografikus beszédmód egy életpályáról megszerkesztett és forgalmazott reprezentációk formájában a mindennapi életben, a társadalmi kommunikációban és interakciókban tölti be funkcióját. A nyelvi megnyilatkozásokhoz, a kom-

munikáció egyéb formáihoz és lehetőségeihez hasonlóan a biográfia forgalmazásának is illokúciós jellege van. Extenzió, referencialitás szempontjából a biográfia két alapvető formája az autobiográfia mint én-reprezentáció és a másokról forgalmazott biografikus narratívum. Első esetben az egyén saját múltjának történetbe foglalásával vagy elhallgatásával állapít meg jelentéseket, fed fel viszonyokat, összefüggéseket, tesz szavá egzisztenciális kérdéseket. Történetének felfedésével az egyén helyet sajátít ki a maga számára környezetében. Második esetben a biografikus történeteket valamilyen társadalmi szükséglet tartja napirenden. Ennek célja akár az ellenőrzésnek az egyénre való kiterjesztése, akár a pusztán kíváncsiság, akár valamilyen fajta kompenzatorikus vagy szankcionáló gesztus.

Az (auto)biografikus beszédmód a legkülönbözőbb helyzetekben, irreleváns kontextusokban előfordulhat, a beszédesemény folyamán, a tematikus asszociáció szabályait követve. Az autobiográfia leggyakoribb releváns kontextusai a következők.

1. Az átmeneti ritusok, az egyén életében sorra kerülő fordulópontok, az egyénnek egy új szociális környezetbe, illetve korábbi környezetében új státussal való elhelyezkedése, a ki- és belépési események szükségessé teszik nemcsak bemutatását, megjelenítését, hanem múltjának, teljesítményeinek mint termelt tőkéjének, valamint családfájának mint örökölt szociális tőkéjének áttekintését. Ily módon az egyén kontextualizálása történik meg. Egyik oldalon a hagyományos életpályától való kényszerű eltérésekről szóló történetek sorakoznak fel. Másik oldalon pedig azok a történetek, amelyek a közösségileg előírt, elfogadott életpálya minták alapján ítélik meg az egyént. A lakodalom keretében előadott menyasszony- és vőlegénybúcsúztató versek az autobiografikus beszédmódot alkalmazzák. Szerpük a házból, a szülők közeléből való távozás indoklása. Hasonló eljárást alkalmaz a halottbúcsúztató vers: a szerző, az előadó a halott nevében foglalja össze és adja elő a lezárult élet történetét.

2. Az élettörténetnek tétje, kockázata van, megszerkesztését, forgalmazását Gisèle Mathieu-Castellani az önigazolás szándékával készült törvényszéki beszédhez hasonlítja. Az életpálya eseményeinek vállalása, indoklása olyan állapotokat teremt meg és fogadtat el, mint a bűnösség, az ártatlanság. Az önéletírás ebben az esetben kötelezettségeket (őszinteség, kimondás, vallomástevés) ír elő az emlékező számára (G. Mathieu-Castellani 1996).

3. Autobiografikus szövegek létrejöttéhez, megformálásához gyakran a más kulturális közegben élők, s közülük gyakran a néprajz-, szociológiai tudományi, zurnalisztikai és irodalmi érdeklődés, irányítás nyújtottak ösztönzést. Ennek az érdeklődésnek a háttérben elsősorban a sajátos kollektív életvilágok bennszülöttek általi dokumentálásának, megkonstruálásának, reprezentálásának szándéka állt. Az élettörténet és recepciója háttérben az a kutatói hipotézis húzódik meg, hogy az egyén életének története bepillantást nyújt az élet megélését szabályozó kollektív kulturális gyakorlatokba (gazdálkodás,

társadalmi kapcsolatok, ünneplés stb.). Továbbá, hogy az egyén biografikus narratívuma implicit módon tartalmaz család-, közösség- és településtörténeti epizódokat.

Az élettörténet létrejöttét irányító két további helyzet kimondottan az írott élettörténetre vonatkozik.

4. Az írás lehetővé teszi az élmények, tapasztalatok időben való továbbörökítését, a felejtéstől való megóvását. A személyes tudásnak az utókorra való áttestálására általában családon belül kerül sor. Az emlékiratok szerzői leggyakrabban unokáikat szólítják meg, s nekik címezik az élettörténetet. Ebben a közlési helyzetben olyan motivációk érhetők tetten, mint a múlt időnek, a változó hagyományoknak, a halandó embereknek való (kontraprezentikus) emlékéllítés, a leszálló rokoni kapcsolatok mentén szerveződő szimpátia, valamint az oktató, nevelő, moralizáló szándék. A megörökítésre kerülő események leggyakrabban a rendszerváltozások, a háborúk, a migráció, a szerző vagy a szerzőhöz közelálló személyek életének eseményei, a fiatalkor szórakozásai, a mesterségbeli tapasztalatok.

Egy újszékelyi emlékiratíró a következőképpen fogalmazza meg ezt a helyzetet: *Köribőlbelül tíz esztendővel ezelőtt úgy gondoltam, hogy jó lenne, ha megírnám az életem rajzát, amit – ha kiadni nem is lehet – legalább a fiam és unokáim (mert ilyenre sokra vágytam) saját okulásukra felhasználhatnak. Egy ember hányódásain keresztül megismerhetik a társadalom jó vagy rossz oldalát, abból az időből, amelyet én átélni kényszerültem* (Buzogány Béla, in: Pillich L.–Vetési L. 1987: 376). Az átörökítés gesztusa általában implicit, olykor megfogalmazott, a szöveg intonációjaként vagy záradékként elhelyezett szándékkal társul. Ez leggyakrabban egy sérelem szóvatétele, az elégtétel keresése, a múlt és jelen, a szegénység és jólét, az elnyomottság és a jogok, a háború és béke, az emberpusztító robot és értelmes alkotómunka, valamint a magánélet terén a gyermekkori, fiatalkori megaláztatás, a szülői, férji önkény és a révbejutás oppozíciópárookra épülő panasz, illetve derűs meglegedettség. Az 1898-ban született Tolna megyei Nagy Kovács István, a summáséletet, az első világháborút, majd a Kanadát megjárt „Pista, a versíró” 1951-ben osztályharcos optimizmussal zárja élete történetét. *Természetesen csak részletekben, keresetlenül, falusias ideológiában írtam meg önéletrajzomat, belefoglalva a verseimet is. A szegénység útja címet adom neki, és átadom a dolgozó osztály milliós tagságának. És tudom, hogy az olvasók ezrei állapítják meg írásomból, hogy az ő életrajzuk is így volt. Még ennél is tövisesebb volt! És mielőtt befejezném írástomat, gondolatban elibém tárul a fényűzésben pöffeszkedő úri burzsoá osztály életrajza. Hasonlítsuk össze a dolgozó osztály önéletrajzával, és vajon akadna-e egyetlen a dolgozó osztály fiai között, aki gondolata nyomán bosszúra ne lobbanna ellenük?* (Hoppál M.–Küllös I.–Manga J. szerk. 1974: 194). Az 1916-ban Gyimesfelsőlokon született Tankó József, lakodalmi versmondó, a helyi hagyományok és magánélete eseményeinek felelevenítését az anyaország részéről az 1989 után feléledt érdeklődés, a *münköt es számba vesz valaki* miatti örömmel zárja (Forrai I. szerk. 1994: 39). Olykor, ezzel ellentétben, a fenti pólusok közé ellentétes irányba épülnek be értékek. A színtelen jelennel szemben a múlt az otthonos, a védettséget nyújtó, a varázslatos hagyományokkal teli patriarchális

világ. Az emlékiratok gyakran az alulnézet perspektívájából elkészített naiv etnográfiai leírások. A visontai Balla János a lakodalmat, a farsangot, a gyimesi Tankó János a pünkössti búcsújárást, a családi összejöveteleket, a rukkolást eleveníti fel (Hoppál M.– Küllős I.– Manga J. szerk. 1974: 259–311, Forrai I. szerk. 1994. 11–40). Vankó Imréné Dudás Juli a szakember tudatosságával készíti el a hajdani kalendáris szokások és átmeneti rítusok lajstromát (Hoppál M.– Küllős I.– Manga J. szerk. 1974: 367–384). A Csongrád megyei Gyovai Pál, akárcsak a széki Kocsis Rózsi a gyermekkori csoportos játékok leírását illeszti be biográfiájába (Hoppál M.– Küllős I.– Manga J. szerk. 1974: 7–8, Kocsis R. 1988: 19–26). A paraszti világnak a második világháborút követő gyors kicserélődése válságba sodorta a falvak lakosságát. Az emlékirat írók, miközben igénybe veszik az új közművelődési lehetőségeket, nosztalgiával tekintik át a felszámolódott hagyományokat. Életük történetéhez a hagyományokból választanak kellékeket.

1990 után a romániai közéletben látványosan megnőtt az autobiografikus diskurzus szerepe. A legélénkebb érdeklődés a világháborúk, a frontharcosok és hadifoglyok, valamint a kommunista rendszer áldozatainak vallomásait követte.

5. Az íráshoz való folyamodás két lehetséges motivációja az elmagányosodás, valamint a szabadidő, az alkotószándék megjelenése. Az életkor előrehaladása miatt, vagy a hozzátartozók, a kortársak elhalálása miatti elszigetelődés ellensúlyozására az írás által történik kísérlet. Ebben az esetben a szerző egy virtuális olvasót tételezve örökíti meg életének eseményeit, tapasztalatait, életbölcességét. Az ezzel való foglalkozás kitölti idejét, feléli aktivitását. Több olyan személyről van tudomásunk, akik az írás által szakítanak rendszeresen időt a befelefordulásra, az intim érzések megélésére. A marosvásárhelyi Botos Amália a következő szavakkal hajlik a papír fölé: *Ötven év. Igen, ötvenéves lettem, már be is töltöttem, és az ötven év alatt sok mindent átéltem. Öröm? Boldogság? Ó, ezek mind elkerültek engem, annál több szenvedés-, fájdalom-, bánatban volt részem. Kinek panaszkodjak? Kinek mondjam el? Nincs kinek. Neked fogok panaszkodni, te papír, más senkinek* (Salamon A. 1979: 78). A füzetten kialakított bizalmas kapcsolat az emlékiratokban több alkalommal azonosítható. *Boldog új évet, kedves néma társam. Mondd, nem tudsz valami jót jósolni az Új évre? Mondd, nem akarsz valami jóval megvigasztalni? Nem tudod, hogy mennyire vágyom a gyermekeimet, az unokáimat látni, akik oly távol vannak tőlem?* (Salamon A. 1979: 146).

Az autobiográfia köztudottan az autodidakta írók rendelkezésére álló legközelebbi nyersanyag. Irodalmi foglalatosságaik során ennek számára keresnek adekvát műformát, illetve autobiografikus keretben teszik szavá szociális sérelmeiket és reformjaikat, hajtanak végre önrehabilitációs műveletet.

Az autobiográfiában megörökítésre méltónak tartott személyes emlékek között szerepelnek a történelmi eseményekről, a rendszerváltozásról, az idegen világokról szerzett tapasztalatok, a letűnt életforma, a meghalt személyek emléke, a személyes élet eseményei. Az autobiografikus beszédmód különböző stratégiákat követhet. Az autobiográfia leggyakrabban a történelem, a genealógia, a regény, a néprajzi leírás szerkesztési elvét követi.

Szövegek és kontextusok

1. A széki Győri Klárát a folklorisztika mesemondóként fedezte fel. A kutató a falu életformájának, szórakozási formáinak, együttléti alkalmainak megváltozása következtében lassan egyedüli, kitarító hallgatója lett a mesélni szerető asszonynak. Hagyományos repertóriumának kimerülése válságba sodorta mesélői szerepét. Ekkor vetődött fel élete elmondásának gondolata. S minthogy a gyűjtőnek nem volt ideje megkeresni, Győri Klára 1960-ban, saját elgondolása szerint papírra vetette történetét. 1973-ban meghalt a férje, ekkor az élettörténet gondolata újra napirendre került. Most már sem a füzetet nem kellett rejtegetni, sem a fájdalmas és megalázó emlékeket nem kellett elhallgatni. Az emlékek egy újabb, harmadik hullámával Győri Klára 1974-ben hagyta abba az írást. Az élettörténetnek még nem volt ideje megjelenni, s a szerző már elindult a népszerűség útján. Vallomásaiból 1973 márciusában két rangos folyóirat, a *Valóság* és a *Korunk* közölt részleteket. Ugyanebben az évben Gulyás László készített portréfilmet a szerzőről, amit a TV 1973 decemberében közvetített. A folytatásról és a fejlemények hangulatáról Kovács Ágnes értesítette Nagy Olgát: „Kali néni elindult a világhírnév felé. Ferencz Éva népdalénekes a *Valóságban* megjelent visszaemlékezéséből és széki népdalokból műsort állított össze magának, a rádióban el is fog hangzani és színpadon is.”

Nagy Olga 1974-ben tárgyalt a Kriterion Könyvkiadó szerkesztőivel. Ezt követően a kötet 1975-ben jelent meg. Győri Klára könyvének megjelenését izgatott eseménysor követte. A kibontakozott vita a következő kérdéseket vetette felszínre. A szöveg külső, esetünkben írott megjelenési formája, a szöveget véglegesítő és forgalmazó intézményi mechanizmus a szöveget leválasztja a folklórról és magasirodalmi mezőbe helyezi. Folklor-e még az, ami elsősorban városi, értelmiségi szociális és fogyasztói közegben és gyakorlatban kerül használatba? Folklor-e egy, a közösség és a hagyományozódás cenzúráját megkerülő személyes vallomás? Irodalom-e az, ami nem követi a szépirodalom kánonjait? Devianstnak kell-e tekinteni azt a megnyilatkozást, amely nem illeszkedik a tudományos és az értelmiségi gyakorlat által a népről, ezen belül a parasztságról és ennek kultúrájáról kanonizált képbe? Ezeknek az elvi, szemléleti és terminológiai kérdéseknek nagy része az azóta eltelt idő során vált explicitté és evidenssé. Ezek az utóesemények részben semlegesítették is azt a vonalat, amelynek két oldalán a vitakozók az 1970-es évek közepén felálltak.

A hónapokon keresztül tartó recepciós folyamat megpróbálta a legkülönbözőbb módokon és területeken kanonizálni a könyvet. A kolozsvári írók által évente kiosztott Pezsgő-díj kuratóriuma az 1975-ös év könyvterméséből Győri Klára írását is kiemelte. Értékelésében Kántor Lajos jegyezte meg: „Erős epikus tehetségű parasztíróat avatott a Kriterion – Győri Klára személyében.”⁴³ Győri Klára olyan szerzői körbe emelkedett, amelyben az 1975-ös év szerzőjeként Bálint Tibor, Beke György, Gáll Ernő, Cs. Gyimesi Éva, Kocsis István, Szabó T. Attila is jelen volt. Némi cinizmussal két recenzens pszichiátriai eset bizonyítékaként említette a kötetet. Ugyancsak elhangzott a kötet ellen a feminista propaganda vádja. A kötet egyik recenzense Győri Klárának a mesélő, az adatközlő, a mesemondó szerepétől való eltávolodását nehezményezte. Tulajdonképpen azt a jogot vonta meg tőle, hogy megalkossa autobiográfiáját, szép meséi és kerek élménytörténetei mellé odahelyezze személyes életútja eseményeit. A problémát az is jelentette, hogy mindaddig ismeretlenek voltak a paraszti sorsról szóló paraszti narratívumok. A népi esztétikai értékeket popularizáló tudós gyakorlat hosszú időn keresztül nem számolt az alulnézet perspektívájával. A népi életről, mentalitásról és morálról csupán a hivatalos diszkurzust fogadta el legitimnek. A magatartás egyik oka a folklór teremtőjéről és újraalkotójáról, a népről megalkotott és forgalmazott, a köztudatban szívósan rögzült idealizált kép. A falu és a nép az elrontott civilizáció, s az ebbe szocializálódott ember ellenmitoszáinak részévé vált. A képet az értelmiségi teremtette meg és rendelte hozzá a folklórkultúrához. A népről szóló diszkurzus következtében kérdőjeleződött meg a Győri Klaráéhoz hasonló vallomástevés nyilvánosság előtti gesztusának őszintesége és értelme. Győri Klára élete és vallomása beteges deformációként értelmeződött. Nagy Olga idézi a korabeli szemrehányó vélekedéseket: „Van ebben az írásban valami felháborító »szemérmertlenség«, amely bántja az olvasót” (Nagy O. 1995: 140). „E sivár erkölcsi világkép annál is lesújtóbb, mert ugyanakkor mindegyre elmarasztalja – álszentül – környezetét, s általában a falusi emberről sötétebb képet fest a valóságosnál is” (Nagy O. 1995: 139). A recepció indulatos voltához bizonyára nagymértékben hozzájárult az is, hogy a kötet megjelenésekor már kialakult és hatott a köztudatban Szék idealizált mítosza. Népzenejének, táncának, táncázásának, öltözetének felfedezése gyorsan szimbólummá avatta a települést és lakosságát.

⁴³ Az év könyve. *Utunk* XXXI. (1976) (9) 2–3.

A médiától eltérően Szék község lakossága húsz évvel a kötet megjelenése után sem tudott konszenzusra jutni Győri Klára könyvének megjelenése fölött. A kifogásokat a következőképpen lehetne csoportosítani: 1. Győri Klára a falu tudta nélkül és akarata ellenében, Nagy Olga biztatására írta és jelentette meg önéletrását. 2. Állításai alaptalanul gyalázzák férje családját és Szék társadalmát. 3. A szerzőnek nem volt erkölcsi alapja bárkit is megszólítani. 4. Egy személy élettörténete, a faluban terjedő híresztelések nem méltóak arra, hogy könyvbe kerüljenek.

Így alakult ki az a helyzet, hogy Széken „szígyen olvasni” Győri Klára könyvét. A puritán erkölcsű havadi olvasókat szintén felháborította a szerző vallomástevése, a katolikus vallású Csíkszentdomokos asszonyai pedig sírva vallották be, hogy saját sorsukra ismertek a történetben. (Részletesebben: Keszeg V. 2001.)

2. Zsigmond Erzsébet 1937-ben született Magyarón. Házasságának felbomlása után ápolónő leányát Marosvásárhelyre követte. Iskolatakarítást, háztartás vezetését vállalt.

Életének tragikus fordulópontja, sorseseeménye kényszerítette írásra. Férjének természete, a férjtől való elfordulás az anyát a gyermeke irányába való fokozottabb nyitásra és közlékenységre ösztönözte. Lányának, majd az édesanyának a nagyvárosba költözése még jobban összekapcsolja őket. A nélkülözések, a közös gondok közepette rendszeresen mesélni kezdte élettörténete epizódjait. Az élettörténet megírásának ötlete a lánytól származik, de kapóra jött az anyának is. Zsigmond Erzsébet lánya ötletére fedezi fel az őt traumatikusan érintett események elleni védekezés módszerét: az események megírását. Így egyike lesz azoknak a sérült asszonyoknak, akik a bántódásaikat, sérelmeiket az írás által dolgozzák fel, vezetik le.⁴⁴ Az írás ebben a helyzetben a fájdalom intenzív megélése, levezetése. Zsigmond Erzsébet is, akárcsak többen a hozzá hasonlóknál közül, többször említi, hogy csorgó könnyekkel rója sorait. Ettől kezdve az írás ismétlődő cselekvés lesz életében. Gyermeke elvesztése élete végéig tartó gyászt kényszerít rá, hosszú ideig ideggyógyászati kezelést igénylő beteggé teszi. Ebben az állapotban születnek meg a halott gyermekhez írott levelek. A tragikus esemény hatására az emlékirat megváltozik. Az élettörténet nagyobb kompozíció igényével, egy sors, egy történelmi helyzet perspektíváját érvényesítve indult. A tragédia bekövetkezése után a napló és a levél funkciója erősödik fel be. Az íráskényszer nyomasztó hatása alatt beszűkül a történet perspektívája, csupán egy-egy esemény, egy-egy szűk időintervallum dimenziójára korlátozódik.

Bár az írás kommunikációs aktus, Zsigmond Erzsébet esetében az elmagányosodás, a marginalizáltság, a kommunikációtól való elzárkózás kétségbeesett gesztusa. 1994 karácsonyán készített feljegyzésében írta. *Édesanyám drága gyermeke, immár hetedik esztendeje nem tudok rólad semmit, ezerszer, tízezerszer elgondolom, hogy én már ennyit éltem nélküled. Hogy lehet! Mi éltet, jaj, mi, a bánat. Hogy nem elégei meg az Isten, ha van. Mert minket úgy tanítottak, hogy az Istenben kell bízni, jaj, bízunk is, megint bízunk, de amikor annyi minden ér, már az is kétségessé válik, jaj, hol van az Isten. Magdikám, nincs egy perc, hogy ne veled legyek, ott a fejemben állandóan, veled foglalkozom, vajon még meddig kínlódom? 1994 advent első hete, sírok, mindig sírok. S akkor mintha valami azt mondaná, menj a templomba, s ne mind perelj az Istennel. Fejem a földre hajtom s zokogva kérem, adj, Uram, nyugodalmat az én zaklatott lelkemben. Ismét közeleg a Karácsony és én úgy félek az ünnepektől. Úgy fáj, amikor látom, hogy mindenki készülődik, ha szegény, ha nem. Nekem csak a sötétség, bezárom az ajtót, hogy senkit se lássak, nem gyújtok lámpát sem, sírni és emlékezni úgy is lehet. Magdikám, kopogtass be hozzám még egyszer, hogy higgyem, hogy van Isten. E sorok azt bizonyítják, hogy Zsigmond Erzsébet számára az írás kivonulás abból a környezetből, amelyben mindennapjait éli. Az írás ünnep, amikor állandó fájdalommal, halott, egyetlen gyermekével lehet. Feljegyzései között találtuk azokat a sorokat is, amelyek szintén sajátosan értelmezik a karácsony szimbolikáját. *Nagyon nehéz nékem a karácsony este. Olyan nehéz nékem az ablakon kilesve, nem újul fel a szívem, nem örvend senkinek, jaj, jaj, szentesték. Hogy is kövessetek. Elmúltak már nékem az örömnünnepek, együtt halt meg minden a legdrágább gyermekkel, nem várok semmit, csak utánad vágyok. Jézus most született, az anyém meg elment, jaj, Máriák, csak ti tudjátok, amikor a szék gyermeketeket elveszítitek, meghalva lássátok, így, szentesték, nekem már sohase jöjjetek.**

A tragédia hatására hite megrendült, s ebben a helyzetben szintén az írás volt az egyedüli cselekvési forma a töprengésre. Hosszasan, rendre újragondolta a vallásos példázatokat. 1997-ben készült interjúban mondta el a következőket. *Nincsen más kapaszkodó az életben, csak az Isten. Nincsen más. Emberbe hiába kapaszkodsz. És mikor meghalt, elvesztettem a hitemet. Nem mondom, hogy nincsen Isten. De meg-*

⁴⁴ A kérdést Küllös Imola veti fel ilyenképpen. Megállapítása szerint az önéletríró asszonyok személyiségfejlődését, életét beárnyékolta valamilyen családi tragédia (részeges apa, férj, korai terhesség, elvetélt magzat, korán elhunyt gyermek, boldogtalan házasság) (Küllös I. 2000: 144).

rendült a hitem. Na így [...] nem kértem se gazdagságot, semmit soha az Istentől. Csak a család legyen egészséges. Mikor láttam, hogy minden vasárnap megy a templomba, s olyan kicsin olyan odaadó, úgy imádkozik s úgy [...]. De mikor meghalt, olyan érzésem jött, Istenem, hát nem kértem mást, mért kelljen meghaljon. Egyedüli reményem volt. Hát az isten veszi el? A sátány? Ha beteg lett volna, belényugodnék. Még akkor is úgy fáj a szülőnek. De így, hogy elment, a táska a hátán... S attól a perctől nem tudtam évekig imádkozni. Nem tudom megmagyarázni. Azt kérdeztem, miért, akkor én miért imádkozok? S elmegyek most is a templomba, s végigsíratom a prédikációt. Mindig valami a szívemhez szól [...] Pedig olyan vallásos voltam. Nem tudom megmagyarázni. Sokszor van úgy, hogy írom is, hogy Uram, fogd meg a kezem, adj nyugodalmat, akkor kibékülök. Máskor érzem, hogy pláne ha ünnepek jönnek... S akkor napokkal előbb bezárkózom. Ezt csinálom most is. Ne jöjjen ünnep, ne jöjjen névnap, ne jöjjen születésnap, ne jöjjen, ne jöjjen semmi, ami velem kapcsolatos. Vagy ha az utcán mennek, fiatalok, fiatal pár, mindenkit megsíratok...

A férj eltávolodása, majd az egyedüli támasz, a gyermek elvesztése után Zsigmond Erzsébet füzetén kívül nem tud a fájdalom megosztására alkalmas személyt találni. Bármi éri, bármi történik körülötte, lányának számol be róla. A lánya pedig felfedezi történetében a „regényességet”. Minden anya szokott mesélni. Hogy hogy volt akkor. S az én leányomnak meséltem többet. Eltátotta a száját. Mikor én a régi dolgokról meséltem. Második elemista, hát ki gondol erre, egy falusi elemista, azt mondja, ird le nekem, édesanyám. Az én leányom azt mondta, ird le, édesanyám, az életedet. S akko azt mondtam neki, hát én hogy írtam le. [...] Nekem fogalmam se volt, hogy sorozatba kéne, isten tudja, hogy hogy van. Azt mondta, nem baj, ird le, me én átírom. Nem került rá sor, hogy átírja. [...] Engem senki, a lányom se látott írni. Az egész könyv úgy lett leírva, hogy éjszaka írtam. Senkinek, nem mutattam meg senkinek. Az első füzet betelt Magyarón, és az én leányomnak kezibe került Vásárhelyen. Kijavította az első oldalt. Azt sokszor elsíratam. Ez vót a füzet első javítása. Ő arra kért, hogy neki írjam le, hogy neki legyen meg majd, valamikor. És nem neki lett meg, nem jött el a sora. Akkor mikor betelt ez a füzet, jöttek a nehézségek, a még nehezebbek, hogy nem is gondoltál erre, hogy még írjal is. S akkor megtörtént ez a nagy tragédia, hogy semmi nem nagyobb. Az életbe lehet földrengés, lehet minden, miko a gyermekedet eltemeted a sírba. Arra gondolsz, ha valamilyen ünnep jön, s felöltözik a szomszéd vagy a veled egykorú, vagy egy ajándékot kell venni s bemész az üzletbe, ez milyen jó volna neki, s akkor rájössz, hogy nincs kinek, és a föld alatt porlik, s akkor írtam nekie. Úgy kezdtem írni, azt is éjjel. Emlékiratában a második paradox motívum: amikor az élő szó értelmetlen, a beszélgetés lehetetlen, az íráshoz a helyzet feloldásának a kétségbeesés szülte illúziója tapad. Ily módon, a halott leányomnak írt levelekben követhetjük nyomon az anya kórházi szenvedéseit, a temetőben való kószálását, az 1989-es romániai, az 1990 márciusi marosvásárhelyi véres történéseket. Miközben egyre szükségzerűbb a halál tényének belátása, elfogadása, az anya a friss események ürügyén újra és újra megszólítja halott lányát. Egyéb gesztusaiban is felismerhető a helyzet elleni tiltakozás. Végkimerültség foglalkozik a sírhanntal, utolsó pénzére virágcsokrot vásárol, az események halálos áldozataiban leányát siratja.

Semmiképpen sem állíthatjuk azt, hogy az emlékirat, az élettörténet megírására gyakrabban vállalkoznak a nők. Talán ugyanannyi férfi tárulkozik ki írásban, mint nő. Abban viszont egyetérthetünk Nagy Olgával, hogy másért és másként írják meg életük történetét a férfiak, és másért, másként a nők. A családot eltartó férfiak életét nagyobb mértékben határozta meg, alakította a történelem, a politikai, gazdasági, ideológiai rendszerek változása. Az ő történetük legtöbbször a helytállás, a túlélés, a kockázatvállalás naiv eposza. Az ő kálváriájukat a történelem és a közvélemény is nagyobb mértékben igazolta, popularizálta, sőt esetenként rehabilitálásuk is megtörtént. A parasztasszonyok azonban sem a történelemben, sem a gazdasági válságokba és reformokba nem szólhattak bele. Sőt, szerepüknél fogva mentesítve, védve voltak a döntéshelyzetektől. Az asszonyi emlékiratok ezért legtöbbször a női sors ismeretlen, egyedi kiszolgáltatottságaira figyelmeztetnek. S ezért, amint arra szintén Nagy Olga figyelmeztet, távol állnak a történelem retorikájától, az önfelmentő gesztustól, a távlatok nyújtotta derűtől. Nagy Olgát idézzük: „Az asszonyok történetei önmagukban véve szürkék, érdektelenek. Apró, mindennapi dolgok felett vitatkoznak, veszekednek a házastársak; az apák durváskodnak a gyermekekkel; az öregek szenvednek a fiatalok érzéketlensége miatt. Ám mindez az ügyek nagy dolgokká válnak az asszonyok átélésében. Mert e viták, veszekedések, mindennapi surlódások mögött érzelmek, szenvedélyek, indulatok lobognak” (Nagy O. 1988: 7).

A női emlékiratok egy sokkal szűkebb világot, a női életvilágot jelenítik meg. E világnak általában több a szereplője, s sokkal precízebb a megjelenésük. A történetekben több a panasz, a férfiuralom elleni tiltakozás, a családtagokat ért kudarcok átélésére való hajlandóság. Ne feledjük, hogy Győri Klára újraírta, ki-

egészítette élettörténetét a férje halála után. Zsigmond Erzsébet szintén férje tudta nélkül, majd a férjétől való különköltözése után írta meg a jelen emlékiratot. Az élettörténet megírása során a történet hősnője metamorfózison megy keresztül. Vádol, elégtételt vesz, bosszút áll, megőrökít. Újrarendezi a világot. Zsigmond Erzsébet vallomásaiban megtaláljuk ennek a szándéknak az igazolódását. Roger Chartier összefüggést lát az európai intézmények írásbeliségének (vallás, patriarchális rend, hatalom) „férfias természete” és szellemisége, valamint a női intimitás és identitás naplókban, önéletírásokban való kifejeződése között. Ez utóbbiaknak a modern korban való megjelenése, felduzzadása a nőiség kifejeződésének, kitörésének, színrelépésének jele (R. Chartier 2001: 783).

Zsigmond Erzsébet több szerkesztőséget felkeresett kéziratával. Írása 1995-ben jutott révbe. *Sírató. Életem panaszos könyve* címmel jelent meg a Kriza János Néprajzi Társaság Könyvtára sorozat első darabjaként. Zsigmond Erzsébet a következőképpen érzékelt könyve recepcióját. *Kaptam a postán egy könyvet. Amiről utólag a füzetbe írtam is. Kibontottam, s miko megláttam a tábláját, s megláttam, a hátuljára mi van írva, akkor úgy sírtam, mintha akkor temettem volna. Azon az éjszaka elolvastam. Azóta soha többet nem tudok belenézni a könyvbe, mert annyira felzaklat. Élem újra ismét az egész könyvnek a dolgait. S azóta ha valamit keresnék, hogy most má utólag ne írjak bele, nem tudok a könyvbe belenézni. [...] Hát mikor elolvastam a saját könyvemem, mondom, egy éjszaka el is olvastam, három napig nem tudtam felkelni az ágyból. Végig sírva olvastam el. [...] Beszélt Nagy Pál tanár úr Gálfavi Györggyel, aki engem elindított Kolozsvárra. Azt mondta, hogy Erzsike, azt mondja, kijövünk magához, úgy van, hogy bé tudjuk mutatni az unitárius egyház termében, s rendezünk egy ilyen ünnepélyes fogadtatás felét. [...] Mondtam, hogy elmegyek, s ha nem tudok, bévitetem magamat. Úgy is vót. Itt beszéltem valakivel, egy kocsival bévittek azon a vasárnap reggel. Hát ki volt írva közbe az újságba, kétszer-háromszor, rádióban hallottam, hogy né, Zsigmond Erzsébetnek is a könyvét bémutassák. Hát meg voltam lepődve, mert őszintén, ilyen helyre nem jártam, és itt a közvetlen menyecske és a lánya ajánlkozott, hogy eljönnek velem. El is jöttek, nagy izgalommal. [...] Kaptam virágot, fel is tettem a vázába, ott is maradt. Az iskolából, ahol én voltam takarítónő, már jött az igazgató, s még négy tanár jött, nagyon jól esett nekem. Olyan nagy asszonynak éreztem magam. Csak végig sírtam. Azt mondta az igazgató, annyit lesték a maga arcát, hogy tudják levenni, de mindig le volt hajtva a feje, nehezen tudtak. [...] Akkor tudtak lefényképezni, amikor a művész nő olvasott a könyvből s énekelt. Utólag mondták, én nem láttam, hogy nagyon sokan sírtak. A művész nőnek is potyogtak a könnyei. Nagyon szép bemutató volt. Mondjam meg őszintén, teljesen megtelt a terem. Zsúfolásig tele volt. Mert kijöttek a templomból, mind odajöttek. Odajöttek a doktor úrék, ahol én voltam a háztartásban. Onnan a blokkból is jöttek. Én csodálkoztam, azt mondta a doktornő, Erzsike, akkora sor volt az asztalnál. Én kellett hogy dedikáljam. Hát mi volt a dedikálás: Szeretettel, s írtam alá. Sokan már előre a neviüket rátették a lapra s ideadták nekem, hogy én írjam bele. Na akkor megvolt a könyvbemutató. Hazajöttem én nagy örvendve, mert volt, aki még ötöt is vett.*

A közösséghez való tartozás tulajdonképpen szigorúan szabályozza az egyén kommunikációs szabadságát. Egyik oldalon előírja a vallomás, az őszinteség jogát, mértékét, szintjét és helyzetét, másik oldalon pedig a csoporttagokkal való szolidaritást, elhallgatást, titoktartást követel meg. E határoknak bármelyik irányba való túllépése deviáns viselkedésnek, fegyelmezetlenségnek minősül, s kihát az egyén kapcsolataira, státuszára. Mind az önéletírás, mind a napló, mind a levél funkcionális és formális kritériumai azonban e konszenzus ellenében munkálnak. S mihely nyilvános szférába kerülnek át, sokszorosan válságba hozzák a közönség önképét, narratív identitását. Zsigmond Erzsébet emlékiratának keletkezéstörténetét a szerző biográfiájába helyezve derül ki, hogy a szerző az írásra élete korábban említett fordulópontjain vállalkozik. Az írás ily módon egy-egy kilépési esemény részét képezi, amikor is felfüggesztődnek a beszélés vonatkozó, érvényben lévő normák.

A szerző ismerősei meglepődve szerezhetek tudomást arról, hogy szereplői lettek Zsigmond Erzsébet emlékiratának. A könyv esetté vált, esetté avatta szerzőjét. Beszéltek róla, háborogtak fölötte, igazat adtak vagy nem, elvitatták a szerzőtől a kibeszélés jogát, kifogásolták a leírtak hitelességét, kiegészítették, továbbfűzték a történeteket. A könyv indulatokat termelt, kapcsolatokat rendezett át.

Maga Zsigmond Erzsébet is felkészült arra, hogy a kötet fogadtatása ellentmondásos lesz. S bár tartott a következményektől, az elszenvedett veszteség miatt jogot érzett a történet megjelentetésére. *Hát eljött a nővérem, és mondta, hogy a faluban milyen nagy felbolydulás volt. A szomszédasszonynomnak azt mondtam, na Berta, ha megjelenik a könyv, nekem bétörök a cserepeim a házon. Én úgy képzeltem, hogy ez lesz. Tanár úr, én megmondom őszintén. Eljött a nővérem, eljött, elmondta, az is mit mondott, az is mit mondott. Pedig minden igaz volt. Mikor egy kicsit kivakarózunk, úgy kell mondjam őszintén, hogy*

már nagyságák vagyunk, le van vágva a hajunk, hosszú kabátot hordunk már egy idő után, szégyellik a szegénységet, hogy mi vót. Ebbe vót a nagy baj. És miko eljött a nővérem, s mondta, hogy ha tudnád, az is haragszik, az is haragszik. Mondom, az is rámfér. Hát nem esett jól. Sírtam, két hétig beteg voltam bele, hogy még a vérbelim se pártol. [...] Hanem később tudtam meg, hogy ahogy haragudtak az emberek, mindenki el akarta olvasni. Este, később tudtam meg, várta egyik a másiktól, hogy olvassam el. Lássam, hogy mi van leírva. S vótak ügyes emberek is, akik azt mondták, hogy jól van megírva.

Most későbbre szökök. [...] Eltemettük a nagyobbik nővéremet. És én hazamentem, hazavittem magamat. Ott vótunk a ravatalnál. S mind azt gondoltam, hogy most azok a haragosok odajönnek, s legalább egy szóval. S meg kell mondjam, hogy olyanok, akikről mondták, hogy hogy haragudtak, ott ültünk a koporsó mellett, a rokonság, s köszöntek, és megkérdezték, hogy vagyok, hogy bírom a bánatot, s hogy élek. Úgyhogy nem tapasztaltam semmi ellenállást. [...] Aki Ákosfalván olvasta, s Vásárhelyen aki olvasta, s a tanárnők, s akik itt adták egymásnak, én akikkel találkozom, mondjam meg őszintén, férfi ember, kemény ember, bejött innen a faluból, leült ide az asztalhoz, Erzsike néni, nem tudtam elolvasni, csak háromszó-négyszó, ahogy kezembe vettem. Mindenki megsiratja. Lehet, hogy nem engem s a lányom, lehet, hogy átérzi. Szomorú könyv.

A *Sírató* megjelenését követően az írás állandósul Zsigmond Erzsébet életében. Könyve 2003-ban újabb kiadást ért meg. Versei, rövid lélegzetű prózai írásai két kötetben láttak napvilágot.

Következtetések

1. Az emlékirat az *histoire à soi* formája. Az alkotás helyzetében autobiografikus motívumokból a szerző narratív reprezentációt szerkeszt.

2. A 18. századtól kezdve az európai társadalomban az autobiográfia különböző releváns kontextusai termelődtek ki. Az autobiografikus beszédmód visszahat a szerző életpályájára, környezetére, társadalmi kapcsolatokat alakít át.

3. Az autobiográfia szerkesztése az írást állandósítja a szerző életében. Az egyén írásgyakorlatában az autobiográfiát az alkotás egyéb formái követik.

A genealógiai emlékezet szervezése⁴⁵

Tematika: a genealógiai emlékezet kihelyezésének alkalmai; a genealógia emlékezet és történelem, genealógiai emlékezet és lokális történelem viszonya; a genealógiai emlékezet szövegtípusai (a halottbúcsúztató vers, az epitáfium, a gyászjelentő, a végrendelet).

Terminológia: genealógiai tábla.

A társadalomkutatás régen azonosította a nemzetségek és a családok intézményként való működését, a javak előállításában, elosztásában és fogyasztásában játszott szabályozó szerepét, a hozzá tartozó egyedek anyagi és jogi biztonsága, státusa, társadalmi tekintélye fölötti felügyeletét. Jelen áttekintés emlékezetközösségként közeledik hozzá, a genealógiai emlékezetéről mint a fel- és leszálló ági családi kapcsolatokról való tudásról és ennek a különböző családi igényeket kielégítő, helyzetorientált megszerkesztéséről és használatáról kíván szólni. Azokat a *genealógiai táblákat* tekinti át, amelyek valamilyen rítus keretén belül legalább két, egymás utáni generációhoz tartozó egyének kapcsolatát nominalizálják, emelik a nyilvános szférába vagy rendezik át. E táblák a személyek kö-

⁴⁵ A genealógiai emlékezet áttekintésének alapja: Keszeg V. 2002a.

zött valamilyen jellegű (életkor, rokonsági fok, anyagi tehetőség és függőség szerinti) hierarchiá(ka)t állapítanak meg és nyilvánítanak ki, az emlékezés és a társadalmi relációk alakzataként működnek. Ugyanakkor, bár elsősorban normatív jellegű (formális kritériumok által szabályozott) sematikus konstrukciók, valamilyen *narratív modell*hez (leszármazási rend, biográfia) igazodnak. A genealógiai táblák valójában nem megalkotásuk során válnak narratív természetűvé. A viszonyok, a hierarchiák már önmagukban narratív jellegűek; a táblák mindössze e viszonyok és hierarchiák szertartásos, szertartáson belüli, rituális reprezentálását, kinyilvánítását és kihelyezését valósítják meg. Továbbá, a táblák szövegesítése (tematizálása) is sajátos, hagyományos nyelvi sztereotípiákkal, formulákkal történik meg. A formulák egyik része a genealógiai táblák szituálizálását (a beszédeseménybe és szövegkontextusba illesztését), illokúciós eszközként a felek és a közöttük lévő viszony megnevezését, módosítását, megerősítését valósítja meg (a személynév és rokonsági fok segítségével történő azonosítás; *emlékét ápolja, gyászolja, bocsásd el, búcsúzom, örökségül hagyom stb.*), másik része pedig a táblák megszerkesztését hivatott elősegíteni.

Az egyéni vagy közösségi szempontból fontosnak ítélt emlékezet életben tartásának egyik formája a szertartásos emlékezési alkalom megteremtése és fenntartása (P. Connerton 1997). Másik eljárása az emlékezet technikai eszközökkel (írás, film, hangfelvétel stb.) történő megörökítése. Ez az eljárás az emlékezet kívülre telepítése, externalizációja. Míg a rituális emlékezés biztosítja az emlékezeti tartalom módosítását, aktualizálását, átigazítását, az externalizált emlékezet szervesen hozzátartozik a kihelyezés helyzetéhez, korához, szándékához. Az emlékezési helyzet keretében a szöveggel való munka (megszerkesztése, megírása, sokszorosítása, szétosztása, olvasása) szertartásos és szerephez kötött viselkedés, az alkalomhoz adekvát egyéb viselkedési formákkal (ünnepi öltözet, ünnepi étkezés, temető meglátogatása, templomlátogatás, sírás, imádkozás, ünnepi beszéd) alkot rituális koherenciát. A résztvevők az eseményben emlékezetközösségként vannak jelen. Ezért tartjuk szükségesnek azoknak a *helyzeteknek, eseményeknek* az áttekintését is, amelyekben a genealógiai emlékezet felidézése, megszerkesztése, birtokbavétele, aktualizálása és korrekciója megtörténik. Szertartás-ként az emlékezés társadalmi keretet teremt az emlékezet megosztása, popularizálása, elfogadtatása számára (J. Assmann 1999: 37). Mint ilyen, konszenzusokat hoz létre, s ezek által csökkenti a múlttal kapcsolatos belső véleménykülönbségeket.⁴⁶

Paul Ricoeur mondja, hogy a generációk sora – akárcsak az archívumok, a krónikák – a történelem eszközei. A valakik által megélt időt az egész emberiségnek tulajdonított univerzális idővel, tehát az individuum és a világ idejét kapcsolják össze (Ricoeur 1985: 153–155). S bár mind a biológiai, mind a kulturális információ személyes, direkt átadás által közvetítődik, a generációk viszonyát Alfred Schütz anonim viszonynak nevezi (hivatkozva P. Ricoeur 1985: 160). Ezzel arra utal, hogy a történelem nem tud vagy nem akar tudomást venni a folyó időt eseményekkel folytonosan feltöltő individuumokról, az időben egymást felváltó emberek be- és kilépési eseményeiről, sem a generációváltás

⁴⁶ A rítus ezen szerepéről: P. Connerton 1997: 67.

rítusáról, sem azokról a lokális eseményekről, amelyeken belül a generációk újra és újra találkoznak, szerződéses formájában megtörténik viszonyuk megerősítése.⁴⁷ A történelem számára a születés és a halál problémátlan események. Paul Ricoeur szerint a halál a történelem szempontjából intimitás, az egyéni élet titkos horizontja. A történelem a túlélésről szól, az egyéni élettörténet a meghalásról. A generációk elvével a történelem eltakarja a halál, a temetés tragikumát (P. Ricoeur 1985: 169). Születésével az egyén átveszi, halálával pedig átadja másnak az életet.⁴⁸ Létével annak az emberi minőségnek a folytonosságát biztosítja, amelyről a történelem szól. Ily módon a történelemnek azokról az eseményekről sincs tudomása, amelyekben megtörténik az elődök és a leszármazottak számbavétele, ezek egységes genealógiai struktúrába való beleszervezése. Pedig ezek azok az események, amelyek a leszálló nemzetségi vonalon vertikálisan közvetítik az időt, az időben felgyűlt tapasztalatokat és javakat, s ezeket kihasználás/elhasználás végett folytonosan átengedik a szukcesszív generációknak.

Ezekre a rítusokra a történelem alatti szinten, a családi és lokális történelem keretében kerül sor. A genealógiai tudás és emlékezet mind formálisan, mind funkciójában sokban különbözik a történelemtudomány segédtudományaként kezelt genealógia forrásait képező, zömében írott genealógiai táblázatoktól. A genealógiák írása által a személyi biográfia a múlt alakzatává változik. A biográfia a múltra való szubjektív, családi perspektívát érvényesítő emlékezés. A családi ház a múltból való beszélés helyszínévé, a temetés és a kommemorációs szertartás a múlt felidézésének rituális keretévé változik (V. Mark 1997: 365–372). A genealógia szorosan összefonódik a lokális történelemmel, amelynek epizódjait biografikus keretbe szervezi (C. Méchin–S. Maurer 1997).

Nagy Ödön írta le, hogy Havadon a halott hozzátartozói egy férfiembert kérnek meg a halottbúcsúztató megírására. A búcsúztató szöveg a rokonsági sorrendet követi, a közeli hozzátartozóktól indulva a távoli rokonok megnevezéséig. A búcsúztatót a lelkésznek kell felolvasnia. A temetési szertartás résztvevői szigorúan figyelik, hogy nevük elhangzik-e a búcsúztatás során. „Mínt hogy olykor mégiscsak megtörténik, hogy a fölisorolásból valaki kimarad, vagy pedig a pap elnéz egy nevet, ilyenkor az illető fölháborodik, s haragját káromkodással is kifejezi. A pap már régóta szerette volna megszüntetni a búcsúztatót, annál is inkább, mert az egyház pogány szokásnak tartván, már ötven éve szorgalmazza eltörlését, de ez nem sikerült, annyira ragaszkodnak hozzá” (Nagy Ö. 2000: 307). Egy, szintén Nagy Ödön által 32 Maros megyei gyülekezetben elvégzett kérdőíves gyűjtés adatai szerint az 1990-es évek elején 14 gyülekezetben gyakorolták a név szerinti búcsúztatást. Az egyházi tiltás hatására 18 gyülekezetben nem név szerint történik a búcsúztatás. A hagyományokhoz erősebben ragaszkodó cigány családok ezekben a gyülekezetekben

⁴⁷ A nemzeti emlékezet és a más típusú, rivális emlékezetek kutatásának történetéről, dilemmáiról és elvi ütközéseiről lásd Olick J.–Robbins J. 1999.

⁴⁸ A román Zoe Petre a kommunista temetési diskurzust elemezve jutott hasonló következtetésre. Az elvtársak koporsó melletti felsorakozása a gyászoló családot háttérbe szorította abban a nyilvánosságban, amit a temetési szertartás hozott létre. A temetési beszédek pedig az ügy, az elv, az eszme töretlen folytonosságára hivatkozva minimalizálták az aktuális temetési esemény jelentőségét, a kommunista eszme kinyilvánításának alkalmává alakították azt (Z. Petre 1998).

is kikövetelik a gyászolók név szerinti felsorolását. Egyes szórványtelepüléseken a névsor olyan terjedelmes, hogy felolvasása több időt vesz igénybe, mint az ígehirdetés. A gyűjtő – maga is lelkipásztor – szerint a hívek a névsor felolvasását fontosabbnak is érzik, mint a prédikációt. Egy mezőmehesi középiskolás lány búcsúztatójában 54 hozzátartozója szerepelt név szerint, s rajtuk kívül testületileg történt a tanári kar, a kórházi gondozók, az állami gazdaság hivatalnokainak, a szülők munkatársainak, a szomszédok, a távoli hozzátartozók, a falu megnevezése. Az uzdiszentpéteri lelkésznek 70-120 nevet kell felsorolnia egy temetésen. Amennyiben a név szerinti búcsúztatás elmarad, a hozzátartozók e szavakkal fejezik ki elégedetlenségüket: „*a pap úgy temette el anyámat, mint egy kutyát*” (Nagy Ö. 1992: 57–58).

Az aranyosszéki Harasztos református lelkésze felettesei utasítására az 1990-es évektől szintén nem tolerálta a halott búcsúztatását. Egy 1999-ben elhunyt férfi temetésére ennek ellenére unokatestvére megírta és néhány példányban sokszorosítva szétosztotta a családtagok és hozzátartozók között. Viselkedésében a következő implicit motívumok voltak benne. 1. A halottbúcsúztatóra az egyházi neheztelés ellenére szükség van. 2. Az írott búcsúztató a rituális beszéddel, az elszálló szóval szemben egy helyzet tárgyi dokumentuma. 3. Az írott búcsúztató láthatatlan módon, az egyháziak figyelmét elkerülve tud beépülni a szertartásba.

Ezek és a hozzájuk hasonló esetek győznek meg arról, hogy a genealógiai struktúrák áttekintése, a genealógiai emlékezet aktivizálása és megörökítése olyan funkciókat tölt be, amelyeknek az egyház részéről történő leépítése felháborodást vált ki, illetve az igényeknek a szertarason kívüli kielégítésére ösztönöznek.⁴⁹

A halottbúcsúztató. A halott és a hozzátartozók közötti kapcsolat feloldását, rendezését valósítja meg.

A verses halotti búcsúztatás a 17–18. században „alapvetően meghatározta a temetési rítust” (Kríza I. 1993: 9). Kezdetben a társadalom felső rétege vette használatba. Ugyancsak a 17. századtól van tudomásunk tiltott voltáról. Gyakorlása miatt a lelkész fel függesztése volt kilátásba helyezve. Ezzel magyarázható, hogy a halottbúcsúztató versek megírása a papok kezéből átkerült a kántorok, majd a parasztkántorok kezébe (Bartha E. 1995 I.: 8), illetve a búcsúztatás a temetési szertartásból áttevődött a szertartás végére, az áldás utánra, a szertartás terében pedig a templomból a temetőbe. Ez a folyamat évszázadok során ment végbe. A 18. századi nemesi, nyomtatott halottbúcsúztatók a hivatalos vallásos szertartás szerkezetébe illeszkedtek, elkészítőjük vallásos személy vagy közismert literátor. Szemléletük és frazeológiájuk a hivatalos vallásossággal összhangban van. (A főúri temetések forgatókönyvéről: Szabó P. 1989.) A változás következő szakaszát a 19. század kéziratos halottbúcsúztatói képezik. E korszak verseit kántortaní-

⁴⁹ Itt említjük meg, hogy a bukovinai székelyek a házasságkötés előtt vették számba a családfát. A házassulandó fiatalok között ugyanis „hetedik ízigen” nem lehetett rokoni kapcsolat (Bosnyák S. 1984: 976. sz. szöveg).

tók, parasztkántorok fogalmazták, a család elvárásához igazodva. Szerepe a halál fölötti meditációról a fájdalom kifejezésére, a búcsúztatás lebonyolítására, a szertartás irányítására tevődött át. Mind szemléletében, mind stílusában távolodott a halotti prédikációtól. Az utóbbi évtizedek verses halottbúcsúztatói kiszorultak a temetési szertartásból. Az egyházi ellenőrzés alól kikerülve laikus és népi vallásos igényeket elégítenek ki. A búcsúztató világképe beszűkül, a konkrét halál- és temetési eseményre korlátozódik, az eseményre való reflektálás miatt pedig az aktualitása megnő. A dallamtól, az előadástól elszakadva kidolgozottsága, ritmusa, verses formája megváltozik.

A halottbúcsúztatás meglétéről Ipolyi Arnold is fontosnak tartotta megemlékezni *Magyar Mythologia* című szintézisében (Ipolyi A. 1854: 551–552). A szakirodalom a verses halotti búcsúztatók három szerkezeti egységét különíti el. Az első rész a bevezető, amely a halott életkorára, a halál okára és körülményeire utal. A második, terjedelmében jelentősebb rész maga a tulajdonképpeni búcsú, a halott leszármazottainak, hozzátartozóinak áttekintése. A harmadik, záró rész a temetés során lévő eseményre mozgósít, a halottért való imára szólítja fel a jelenlévőket (Kríza I. 1993: 16–24, Bartha E. 1995 I.: 130–137).

A búcsú a halottbúcsúztatás legnagyobb terjedelemben kifejtett szövegrésze. A szöveg tulajdonképpen a rituális búcsúzkodás forgatókönyve. A szöveg szerkezete a halott társadalmának szerkezetét modellálja. A hozzátartozókat és ismerősöket rendre megszólítva a halál tényének elfogadására, a fájdalomnak a holttest jelenlétében való kifejezésére ösztönzi a jelenlévőket. A búcsú leggyakrabban az élők Isten gondviselésébe helyezését tartalmazza. Ugyanakkor lehet köszönetmondás az ápolásért, bocsánatkérés a tévedésekért, illetve megbocsátás a halott ellen elkövetett vétségek miatt.⁵⁰ A gesztus szívós fennmaradásának vallásos-mágikus gyökerei vannak. A rendezetlen, lezáratlan viszonyok mind az elhunyt, mind hozzátartozója nyugalma számára zavaróak lehetnek.⁵¹ Ez az, s különösen a halott nevében történő búcsúzkodás, amit a református egyház zsinata nehezményezett, s ezért a búcsúztatást a temetési szertartás lezárása utánra, az áldás utánra költöztette át (Nagy Ö. 1992: 57). A vegyes lakosságú Mezőségen a felszámolt halottbúcsúztatást a görögkeleti pap igénybevételével végeztetik el. „A vegyes (református, görögkeleti) családokban meg éppenséggel az a szokás ma, hogy a görögkeleti papot is felkérjük, hogy ő végezze a búcsúztatást, amit iertăciune-nak (rom. megbocsátás) neveznek, mert a pap így szól a halott nevében a megszólítotthoz: *Drága szeretett*

⁵⁰ Bár az említetlenül maradt személyek neheztelését tekintve a név szerinti búcsú inkább a halott és családja részéről történő feloldozásként, a nézeteltérések miatti megbocsátásként értelmezhető. A mezőségi falvakban ezért várja olykor 70–140 ember nevének az elhangzását (Nagy Ö. 1992: 58; ugyanez: Jung 1978: 144–145, Virág 1994: 55). A 17. századi halotti versekben a halott kér bocsánatot hozzátartozóitól: *megh boczas szüllem, mert volt bantas de hozta azt gyarłosagh* (Szathmári Baka Péter: *Végszó feleségéhez*. In: Régi Magyar Költők Tára. XVII. század. 9. kötet. Budapest, 1977: 164). *Kinek mit vétettem, boczanatot kérek* (Cserey János: *Szerelmes leaniom, tolled el buczuizom*. In: Régi Magyar Költők Tára. XVII. század. 9. kötet. Budapest, 1977: 508). *Szerelmes szüleim/ És kedves rokonim/ Nekem megh bocsassatok* (Tarczali Péter: *Bethlen Krisztina halálára*. In: Régi Magyar Költők Tára. XVII. század. 9. kötet. Budapest, 1977: 147).

⁵¹ Két borsodi település halottbúcsúztató szokásaival kapcsolatban említi Kriston Vízi József, hogy a halottat nem búcsúztatják haragos rokonától; távol élő, a szertartáson részt nem vevő hozzátartozójától viszont igen (Kriston Vízi J. 1983: 158).

feleségem stb. (itt következik a közös életrajz), *bocsásd meg nekem, ha valamit vétetem ellened...*, s utána felkéri az illetőt – illő hangrezgetéssel –: *kérlek, bocsáss meg neki.* Akinek a nevét mondják, annak illik hangosan feljajdulnia” (Nagy Ö. 1992: 58). Ez magyarazza a búcsúztatóban szereplő nagyszámú nevet, illetve a búcsúztatáshoz való ragaszkodást. A bukovinai székelyek körében korábban, a súlyos betegeskedés idején igyekeztek személyesen búcsút venni a haldoklótól (Kunt E. 1987: 159). Az erdélyi Mezőségeen, akárcsak a csíki Szentdomokoson, a gyimesi falvakban a hosszas, kínos haldoklás okának is a rendezetlen kapcsolatokat tartják. Az eloldásnak különleges formái vannak.

A búcsúval tulajdonképpen összefonódva, folytonosan megszakadva és újrakezdődve hangzik el a *végrendelkezés*, a genealógiai kapcsolatoknak a halott szempontjából történő átrendezése (Kunt E. 1987: 159). Tartalmában, szándékában egyaránt változatos. Lehet az árvák, az özvegyen maradt házastárs, a támasz nélkül maradt szülők megsegítésére való felkérés, a testvéri szeretetre való felszólítás, a halott emlékének őrzésére, a sír látogatására való kérés.

A halott hozzátartozóinak, ismerőseinek áttekintése, a sorrend megállapítása a halott legközelebbi hozzátartozóinak (szülők, élettárs, gyermekek, testvérek) feladata. Ők döntenek el, hogy kiket kell név szerint, kiket csoportosan megemlíteni. A névsort közvetlenül a halál beállta után papírra vetik, ezt vagy a lelkésznek, vagy a búcsúztatót megfogalmazó kántornak, helybéli népi költőnek adják át, aki verses formába foglalja.

A 17–18. századi nemesi búcsúztatók azt a két világot kapcsolták össze, amelyben a halott otthonosan mozgott: a hivatal, a nemesi társadalom és a család világát. A két irányba való tájékozódás eltérő funkciókat követett. A halottnak az exogén szférába való behelyezése a halott státusát hivatott megörökíteni, a megszólítottak figyelmét az árván maradottakra irányította. Ezért is rendelkezett 1707-ben egy nemesasszony a következőképpen: „kérem, ne hagyjon imitt-amott parasztul eltemettetni, hanem Isten parancsolatja szerint becsületes temetésem legyen, verseket mondasson betévén közējük sok keserves sorsomat” (idézi Silling I. 1994: 199).

Kun Sigmond erdélyi kancellár 1757-ben bekövetkezett halálára 85 strófás búcsúztató vers készült. A halott rendre elbúcsúzik a királynétól, a gubernátortól, a püspöktől, „az Guberniumot vezzellő Urak”-tól, „Küküllő vármegye Szép Uri Tagjai”-tól, „Nemes Thorda, s Kolos Vármegyék tisztei”-tól, „Nemes Erdély Ország főbb s minden rendi”-tól, majd testvéreitől, sógorságától, „Szent Ferentz rendének szerelmes fiaitól”, utóvégül pedig feleségétől, gyermekeitől, cselédeitől és jobbágyaitól. A vers záró strófája a siránkozás beszüntetésére szólítja fel a temetésen résztvevőket.⁵²

Czintula János, Bács-Bodrog vármegye ítéltáblája ülnöke 1825. április 21-én hunyt el. Búcsúztatója hasonló szerkezetet követ, azzal a különbséggel, hogy a családtagok áttekintésére előbb kerül sor. Rendre köszönti János nevű nagyobbik, vármegyei esküdt fiát,

⁵² Kézirat. A Román Akadémia kolozsvári fiókjának könyvtára. Jelzet: MsR 1955. A sorrend a kor nemesi halottbúcsúztatóiban általánosan mondható: rendre a császártól, az országtól, a nemzettől, a vármegyétől, a feleségtől, a rokonságtól, a szolgálaktól, a jobbágyoktól, a jelenlévőktől búcsúztatják el a halottat (Kecskeméti G.–Nováky H. 1988: 24).

másodszülött, Antal nevű fiát, „felsőséges királyunk egy Gárdistáját”, katonafiát, Mihályt, majd Fáni nevű „Virág szál” lányát. Búcsúzik továbbá a „Gombos Familia szép Nemzet-ségtől”, „Perchich Anna kedves sógor asszonytól”, „Eszék városában lakozó Ipatmtól”, „Tekéntetes Perchich Szolga Biró Úrtól”, „Vö Társ Uramtól”, Nemes Bács Vármegyének tábla Bírójától és ennek „asszony anyjától”, „Tekéntetes Horváth Mihály sógoromtól Nemes vármegyének feő Perpetorától” és „párja sógor asszony Gombos Katalintól”, a „Nemes Vármegyénknek minden tagjaitól”, „Úri barátimtól”, „All Ispány, fő Birák s assessor Uraktól”, „Végtére Ódry Anna Nagyságos asszonytól”, „Nemzetes Posta mester Körmeny Úrtól Nemes Helységünknek köz Birtokositol” (Közli Silling I. 1994: 200–201).

Az 57 éves gombosi Pásti András búcsúztatójában néven nevezve előbb feleségétől, majd édesanyjától, nevelőapjától, lánytestvérétől, keresztszüleitől, majd összes barátjától, rokonától és szomszédaitól vett búcsút. A 62 évesen elhunyt Kálóci Ilona rendre elbúcsúzott Tamaskó Ilona nevű lányától, Rumi István vejétől és Ilonka unokájától, majd Sanyi fiától, Mária nevű menyétől és unokáitól, néven nem nevezett két mostoha-fiától, Lajos nevű testvérétől, annak párjától és gyermekeitől, Józsi nevű testvérétől, Ila sógornőjétől és ezek családjától, végül a sógorságtól, a szomszédoktól és az összes rokontól, a holttestet vivő jó barátnőktől (Jung K. 1978: 192–194). Az 1916-ban a fronton elhunyt aranyosszéki (bágyoni) Csép András verses búcsúztatójában előbb Balogh Klára „kedves hű nejétől”, majd rendre Csép Mihály „édes jó apjától” és Balogh Anna „szülő anyjától”, „hat élő testvérétől”, „minden rendű hű rokonoktól”, „após, anyós, jó barátok”-tól köszönt el. Az 1955-ben meghalt várfalvi Gadó Zéfi búcsúztatójában elbúcsúzik „Juliska nagyobbik lányomtól” és Gizike nevű unokájától, Zsuzsi nevű lányától és annak családjától, „Eszti kis lányomtól”, „Balázs kicsi fiamtól”, a név említése nélkül vejétől és menyétől, unokáitól, „megannyi jó rokonoktól”, végül pedig a „nemes egyháztól”. Csiky József „terménykereskedő” az 1970-es években hunyt el Bágyonban. Elköszön „Titi drága feleségem”-tól, „jó nőm Bányai Krisztiná”-tól, két fiától, két menyétől, két unokájától, édesanyjától, testvérétől, apatársaitól, sógoraitól, komáitól, rokonaitól és szomszédaitól, Timbus úrtól, Kolozsvári Sándor pajtásától, végül pedig „útban szerzett jó barátaitól”.⁵³ A várasfenesi Egyed József halálakor özvegye kívánságára a halott a következő hozzátartozóitól búcsúzott: özvegyétől, egyetlen lányától, testvéreitől és családjuktól, idősebbik, elhunyt testvére özvegyétől és annak lányaitól és vejeitől, apósától és anyósától, azok fiától és menyétől, első felesége szüleitől, komáitól és kománéitól, kereszty gyermekeitől, apai és anyai rokonaitól, unokatestvéreitől, sógoraitól és ángyaitól, szomszédaitól, a „vezetőség többi tagjától”, az egyháztól, a lelkésztől és a kántortól (Szabó L. 1996: 114–116). A paraszti halottbúcsúztató tehát az eseménybe való implikálódást vállalja magára, az elhunyt és a család felé fordul, megnevezve a halott életének eseményeit, név szerint azonosítva családtagjait, hozzátartozóit és közeli ismerőseit. S ugyanakkor folyamatosan reflektál a temetési szertartás aktualitásaira (időjárás, természeti környezet, a település aktualitásai).

⁵³ A fenti szövegek saját gyűjtésből származnak.

A verses halottbúcsúztatás rituális viselkedés. Elsődlegesen írott formája ellenére szerepét a temetési szertartás keretében töltötte be. A szöveget felkérésre specialista szerkeszti meg, gazdagon élve a sztereotip nyelvi és gondolati fordulatokkal. A temetési szertartáson belül előadásának megvan a pontos helye és ideje. Akár a halott, akár a hozzátartozók nevében történik a búcsúzkodás, a szövegnek felkért előadója van. Az előadás hagyományosan dallamhoz igazodott. A szöveg felolvasás formájában közönség előtt hangzik el, s az előadás a temetési szertartás egyik legfeszültebb, közfigyelem kísérté eseménye. Meghallgatásának, lereagálásának szintén megvannak a sajátos normái. (A név hallatán a megnevezett személy felzokog.)

A szöveg a temetési szertartás keretéből mint elsődleges kontextusból beépül egy másodlagos tárgyi, textuális kontextusba. Írott szöveggként emléktárgy, kegyeleti tárgy, kultusztárgy, genealógiai bizonyíték funkcióját tölti be.

Aranyosszéken a 20. század első felében a gyászjelentőhöz hasonlóan gyászkeretes lapon 50-100 példányban nyomtatták ki és osztották szét a halottbúcsúztató verset. Több faluban (Harasztos, Várfalva) emlékeznek arra, hogy a közeli hozzátartozók, a szomszédok halottbúcsúztató verse rámba téve hosszú ideig a falon volt közszemlére kitéve. Állandóan emlékeztetett a halottra. Az 1955-ben elhunyt várfalvi Gadó Zéfi végbúcsújára unokája a maga és a nagyanyja képét is ráragasztotta, s így foglalta rámba. Ugyanilyen használattal rendelkezett Aranyosszéken a gyászjelentő lap is. A két világháború idején az idegenben elhunyt férfiak hozzátartozói a halálhír megérkeztekor gyászjelentőt nyomtattak, halottbúcsúztatót írtak a halott számára. Ebben az esetben e lapok, esetleg a valamelyik családtag sírjére vésett név képezte azt az objektumot, amely által a halott emlékének ápolása lehetővé vált. A rendelkezésünkre álló halottbúcsúztató versek közül ilyen a bágyoni Csép András „katona felett 1916. december 31-én”, az 1917-ben elhunyt várfalvi Dénes István emlékére írott búcsúztató. A szülőfalu, a rokonság ugyanígy búcsúzott 1977-ben attól a Vagyas Károlytól is, aki Szovjetunióban alapított családot, s akinek a temetésén sem szülei, sem testvérei nem vehettek részt. A halottbúcsúztató vers élettörténetet, genealógiai táblát szerkesztett a halottak számára, amely segítségével emlékezni lehetett rájuk, búcsút lehetett venni tőlük. A halottbúcsúztató vers nagy példányszámban való sokszorosításáról az 1950-es évektől nincs többé tudomásunk. A verset viszont a szerző néhány példányban továbbra is szétosztotta a halott közeli hozzátartozói között. Amennyiben a vers egy példányban készült el, az a temetés lezárultakor a halottas házhoz került. A hozzátartozók valamelyike füzetbe másolta. A vers így épült be egy másodlagos kontextusba, a megőrzésre méltó írások közé. Szövegkörnyezetében vőfélyversek, emlékversek, ételreceptek, konfirmációi köszöntők, családi feljegyzések találhatóak.

Epitáfiumok. A márványtáblára vésett sírfeliratok létezéséről magyar nyelvterületen a kutatásnak a 16. század elejétől van tudomása. A 17. századtól a templom falára akasztott, vagy a síron állított fejfára rögzített deszka *epitáfiumok* készültek. Az emlékjelet

megnevező szó a felirat szövegét is jelölni kezdte. Mellette a 18. században további magyar elnevezések jelentek meg: *fejfa írás, fára való írás* (Balassa I. 1989: 54–58).

A temetkezésnek a nemzetségi struktúrákhoz való igazodására régészeti megfigyelések alapján László Gyula hívta fel a figyelmet, majd a gyakorlat további adatolására Balassa Iván biztatta a kutatást (Balassa I. 1973, 1989: 22). Legutóbb Balázs Lajos vizsgálta a holttestnek az elhunyt hozzátartozók közelébe való elhantolását. Egyik adatközlője mondja: „*a sírhely fekvése a rokoni szálakat tükrözi. Külön csak az öngyilkosokat temetik*” (Balázs L. 1997: 582).⁵⁴ A bukovinai temetőekben szintén betartották a rokonsági ágot. Olyannyira, hogy ha a halott élettársa még életben maradt, akkor nem temethették élettársa rokonsága közelébe. Ezzel mintegy arra utalva, hogy az elhunytat csupán legközelebbi, halott hozzátartozói közelébe szabad temetni. „*A temetkezés aszerint történt, hogy a családot mindig a szülők közé temették. Ha egy leány férjhez ment, s ha az ura előtt halt meg, akkor a szülei családjá mellé temették, ha megint az ura halála után halt meg, akkor az ura családjához temették*” (Bosnyák S. 1984: 1365. sz. szöveg). Az egy sírba, egy sírkertbe való nemzetségi temetkezés kronológiai vonalat követő vagy diszperz genealógiai táblázatok eredményez. A házastársak egyikének halála esetén a sírjelre mindkettejük neve és személyi adata, valamint a magányosan élő gyermekük neve is rákerül. Az életben maradt családtag halálának évét utólag vésik a sírjelre.⁵⁵ A sírfeliraton elsőbbség illeti meg a férfi családfőt még akkor is, ha az túléli a feleségét. A genealógiai táblázat ilyenképpen két szempontot érvényesít. A családtagok neve generációs, ezen belül nemi tagolódás szerint kerül be a mátrixba. A diszperz táblázat az oszlopos formájú sírjel oldalain több nemzetségi vonal elkülönítését, rögzítését tudja lehetővé tenni.

Az epitáfium megszerkesztése és kivitelezése részét képezi a halott emléke megörökítésének; a halál beállta utáni teendők egyike. Végrehajtója egy közeli hozzátartozó, aki a szükséges információkat egy specialista (szövegíró, faragó, kőműves) rendelkezésére bocsájtja. Hagyományosan ő volt az, aki a szöveget végső formába öntötte.⁵⁶ A síremlék készíttetése általában a közvetlen leszármazottak kötelezettsége. Ezek vagy közös összefogással, vagy az örökség függvényében készíttetik el a síremléket. A sírjel ritkán készül el a temetés idejére. Felállítása, felavatása újabb alkalmat szolgáltat a halottra való emlékezés számára. A Csíkszereda környéki katolikus falvakban a síremléket a haláleset egyéves évrordulóján avatják fel. Erre az alkalomra papot hívnak a temetőbe, hogy felszentelje a síremléket. (Saját gyűjtés.) Az epitáfium általában a következő tartalmi mo-

⁵⁴ Figyelmet érdemel a szerző azon megfigyelése is, hogy az elhunyt újszülöttet a dédszülő, nagyszülő sírhantjába ássák, fejfájára pedig kis, 30–40 cm-es keresztet rögzítenek, a csecsemő neve nélkül. A szokást moldvai csángó falvakban is alkalmunk volt megfigyelni.

⁵⁵ K. Kovács László jegyezte fel, hogy a kolozsvári hóstáti családok már a 20. század elején a síremléken helyet hagytak a még élő élettárs adatai számára is (K. Kovács L. 1944: 378).

⁵⁶ Részletesebben: Erdész S. 1968. A műkő sírjelek terjedése az utóbbi 30–40 évben általánosnak mondható. A sírkőfaragó műhelyekben kész feliratokat bocsátanak a megrendelők rendelkezésére. Ugyancsak az utóbbi években gyakorivá vált a síremléknek a halál beállta előtti elkészíttetése. Az idős személyek maguk gondoskodnak síremlékről. Ebben az esetben a felirat nem tartalmazza a halott emlékét ápoló hozzátartozók nevét.

tívumokból építkeznek: 1. A halott biográfiája (név, születési, elhalálozási adatok, a halál oka, családi állapot); 2. A halott emlékét ápoló hozzátartozók megnevezése; 3. A halott nyugalma vonatkozó vallásos-mágikus kívánság.

A szövegnek minden esetben ökonomikusnak és explicitnek kell lennie. Ugyanakkor technikai kivitelezése (betűtípus, -méret, -szín, a szöveg felületeken való elhelyezése, emblémával való kiegészítése) esztétikai szándékokat követ (Novák J. L. 1910, Novák L. F. 2005, Péterfy L. 2005).

Egy Székelykocsárdon 1887-ben lezárt sírfelirat a következő családszerkezeti struktúrát örökíti meg. Kónya Zsigmond és neje, Balog Klára rendre temette el négy fiát. A sírjel nyugati felületén az 1867-ben született, 1878-ban meghalt Kálmán és az 1872–1878 között élt Gergely fiuknak állítottak emléket. Bár a feltételezhetően Gergely nevű fiú 1878 januárjában, Kálmán pedig júniusban hunyt el, a sírfeliraton a születési rend érvényesül. A sírjel északi oldalára a kereskedelmi akadémia II. évfolyamát végző Zsigmond (1866–1887) emlékszövege került. Ezen az oldalon már korábban ott volt az 1879-ben elhalálozott újszülött, három hónapos Jenő sírfelirata. A síremlék keleti felére az emléket állító szülők jegyeztették fel nevüket.

Szász Mihály 1824. július 2-án hunyt el Ótordán, 42 évesen, 14 házasság után. Megözvegyült felesége Székely Anna, három gyermeke, Julianna, Ádám és Mózes maradt utána gyászban. A harasztosi Musnai Anna 1867-ben, 17 évesen halt meg. Édesanyja, Demeter Borbála és testvére, Musnai Eszter gondoskodott sírjának, emlékének ápolásáról. Mészkon Dali Máté 1878-ban halt meg, 37 éves korában. Felesége, Szabó Rozália és két árvája, Máté és Ágnes ápolta emlékét. 17 évesen lánya is a sírba költözött. A torockói Király István és nője, Zsakó Anna 1868-ban a családfő szüleit, Király Jánost és Rácz Annát, 1878-ban pedig két gyermeküket, Juditot és Annát tették ugyanabba a sírba. A harasztosi házaspár, Csegezi János és Rozália 1893-ban hároméves János nevű fiát, 1897-ben pedig négyéves Roza nevű lányát temette. A várfalvi Tövissi Máté 52 éves feleségének, Csegezi Eszternek állított síremléket.

A sírfeliratok általában két generációs genealógiai struktúrát örökítenek meg. Ennek gyakorlati funkciója van: a szöveg a halott személyét és a halottkultuszt végző, vállaló élőket nevezi meg. A természetes alaphelyzetben az idősebb generáció távozik az életből. A sírjel és a felirat ilyenképpen metaforaként szól a generációk közötti törés áthidalásáról, az emlékek közvetítéséről és a kötelezettségek átruházásáról. Az élettársak generációs összetartozását a gyakori *ide várja* formula fejezi ki, ami megengedhetetlen a különböző generációkba tartozó családtagok esetében.⁵⁷ A leszármazottak, a hátramaradott családtagok a halott kultuszát biztosító utódokként jelölik meg magukat (*emlékét őrzi, siratja, a sírkövet emeltette*). Amennyiben a szülő temeti el korán elhunyt gyermekét, ebben a szerepkörben a szülő nevezi meg magát. A síremlék a halottra való emlékezés színhelye, a sírfelirat mint kihelyezett emlékezet az emlékezést és a halott nyugalma biztosító vázlatos biografikus narratívum. A benne szereplő életrajzi motívumok: a születés ideje, közéleti szerepek, teljesítmények, elismerések, az utódok száma és neve, a halál körülményei és ideje. A sírfeliratot a halott nyugalma biztosító mágikus funkciójú kívánság (*Béke poraira, Béke lengjen sírhalma felett, Adjon Isten néked boldog síri álmot*) vagy fogadkozás (*Emléke élni fog, Emlékét őrzi*) zárja.

⁵⁷ A házastársak egymás mellé temetéséről a 17. századból kevés adat van. Ez az igény a 18. században jelent meg és terjedt el (Horváth J. 1994: 205).

November elsejét Torda környékén is általánosan a halottak napjának nevezik. E napon kerül sor az egész év során legfontosabb kommemorációs szertartásra. A családok nem sokkal szürkület előtt mennek ki a temetőbe. Rendre feldíszítik a sírokat, meggyújtják a gyertyákat, hogy mire beesteledik, a fény megvilágítsa a sírt. A sírlátogatás sorrendjében a rokonsági fok a meghatározó. *Leghamarább megállunk a szüleink sírjánál. S utána aztán... nekem is hat sírom van. Mindegyikhez rendre elmegyek.* (Felvinc. K. I., sz. 1919.) Egy torockói asszony a következőképpen tekinti át kötelezettségeit: *Nálam például... nincs szomszéd [sír] ...Lent a Zsuzsa nénémnek a fia elment Magyarországra, oda én mindig teszek gyertyát. Itt más nincs. A lánytestvére nem tud kijönni, mert operálva van, 79 éves... S akko ott sincs szomszéd, se alsó, se felül. Csak most pontosan ez a halott anyósoméék mellett. S akko távol, nénjének keresztszülője volt ennek a néni-nek, Bartha néninek a keresztatyja. S na, akkor az már rokonság. S akkor az ember ott van közel, tesz rá egy gyertyát, emlékére, mivel nincsenek itt a gyerekei. S akinek nincs senkje, olyan helyre megint világít az ember, ahol nincs senki.* (Torockó. S. S., sz. 1931.) A távolabbi hozzátartozók vagy a frissen elhunyt falubeli sírjára a hozzátartozók jelenlétében helyeznek el egy-két szál virágot és gyertyát. Ez utóbbi esetben a virrasztóban használatos *Isten nyugtassa, A Jóisten nyugtassa meg* formulával köszöntik a jelenlévőket. Ilyenkor megállnak a sírnál, s a közeli hozzátartozókkal néhány szót váltanak. Friss halott esetében általában a halotról, a gyászolók fájdalomáról esik szó. A halottra való emlékezést a sírfelirat könnyíti. Régebben elhunyt hozzátartozó sírjánál a világítók egészségi állapotukról, a családtagok elfoglaltságáról, gondjairól, az időjárásról beszélgetnek. Hosszasabban mindenki legközelebbi, vagy a legfrissebben elhunyt hozzátartozója sírjánál tartózkodik. Itt fogadja a rokonok látogatását. Ahol szokásban van a temetőben végzett hivatalos istentisztelet (Detrehemtelep, Mészkö), a szertartást ki-ki ennél a sírnál hallgatja végig. *Az unokatestvéremnek a fia 41 éves volt, hát ott a rokonság körül, s tele most is virággal.* (Torockó. S. S., sz. 1931.)

A világítás újra alkalmat biztosít a halott elsíratására, a halottért való imádkozásra. *Én is mindig imádkozok. S akárhányszor virágot is viszek, a sírkő mellett elmondom az imámat s elsíratom őket... Elsírja, csak elsíratja a hozzátartozója.* (Torockó. S. S., sz. 1931.) *A mi halottunk tizenhárom éve van meghalva, s mi elsirassuk.* (Bágyon. B. C. M., sz. 1934.) *Van biza, hogy fennhangon is sirassák. Mint például ezt, aki a vízbe halt.* (Felvinc. K. I., sz. 1919.) Általában azonban csupán felemlegetik a halott emlékét, számbaveszik síremlékének állapotát, imádkoznak nyugalmaért. *Imádkozunk magunkba a halottainkért. A Jóistentől megnyugvást kérünk.* (Felvinc. K. I., sz. 1919.) Néhány faluban a halottakért való imádkozásra a templomban kerül sor. Rákoson, Torockón, Torockószentgyörgyön a lelkész nem vesz részt a világítási szertartáson. Annak befejeztekor viszont a templomban a naphoz megválasztott igéből induló prédikációt tart. A világításnak az istentisztelet kezdetét jelző harangszó vet véget. Felvincen a templomban zajló istentiszteleten a lelkész felolvassa az egy év során elhunytak névsorát,

s a temetésükön felhasznált textust.⁵⁸ Torockószentgyörgyön a korábban a faluban szolgált Sándor Bálint unitárius tiszteletes minden évben halottakra emlékező verset írt, amit vagy fiatal lány, vagy menyecske olvasott fel a világítást követő templomi szertartás keretében.

A halottak napi cselekvések és beszédesemények a halottakra való emlékezés által a történelmet és a család- és falutörténetet, a múltat és a jelent közelítik egymáshoz. Alkalmat kerítenek a családfa, az elődök számbavételére, a rokonsági viszonyok felújítására és kinyilvánítására. A sírok megvilágításra való kiválasztásánál tekintettel vannak a rokonság fokára, a személyes ismeretségre és érdekeltségre (pl. szomszédság, örökség), ugyanakkor az elhunytak a településen található rokonságára. Az élők közötti közvetlenebb viszony pozitív kihatással van az egymás halottjaira való emlékezésre. A leszármazottak nélküli halottakért való imádkozást a falu szintén morális kötelességének tartja. A temetőlátogatás pragmatikus funkciói közül a morális értékrendet alátámasztó, az elődök életéből választott példák és attitűdök felelevenítését, a halálról, a betegségekről való beszélést említjük meg. A világítás eseményei ily módon a halottak napja körül intenzívebb kommunikációt indítanak el (a halottak ismételt elsíratása, a rájuk való emlékezés, az érettük való imádkozás, fohász). A halottakra való emlékezés átmenetileg az élők között is speciális kapcsolatot teremt.

A halottak számontartása, a halottakra való emlékezés, a halottak nyugalmanak vallásos és mágikus befolyásolása a sírjel alapján zajlik. A síremlékek gondozása, számontartása, megőrzése három-négy generáción át történik. Általában addig, amíg a legidősebb családtag személyesen ismerte a halott őst. Mihelyt kihalnak azok a hozzátartozók, akik a halottra való emlékezést biztosítják, a sír és a halott emlékének őrzését a sírfelirat szerint is vállalták, a sírjel elveszíti emlékeztető funkcióját. Ilyenkor kerül sor a sírjelek szerepének átértékelődésére, a sírjel rehabilitációjára. Az időközben nemzeti vonalakra differenciálódott rokonság egyezséget köt a sír és a sírjel öröklése, illetve gondozása felől. Ezután az örökösök újraírják, aktualizálják a genealógiai történelmet. Ha a sírjel felülete lehetővé teszi az eredeti sírfelirat megőrzését, akkor kiegészítő felirat formájában kerülnek rá az új halottak életrajzi adatai. Ha a felület szűkös, akkor a korábbi feliratot megsemmisítik, s mindössze az újabb halottak emlékszóvege kerül rá. A korhadékony és az igénytelen anyagú sírjelet el is távolítják a sírről.⁵⁹ Bizonyos sírjelek gondozását a falu- vagy gyülekezeti közösség vállalja magára. A régi, a szép sírjelek, a közhivatalnok, egyházi hivatalnok sírjele a temető elkülönített részébe, a templom udvarára kerül, ott tölti be a lokális történelem dokumentumának szerepét. A síremlékek egyik típusa, a háborús emlékmű a halott emlékének a lokális történelemben való teljes átírását jelzi.

⁵⁸ Siklódi Sándor (sz. 1918) közlése. 1994 előtt Felvincen is a temetőben hangzott el az ige és néhány zsoltár.

⁵⁹ A Maros megyei Sáromberkén a temetőből eltávolított fejfákat a hídlásba építették be. (Vajda András szóbeli közlése.) A sinfalvi temető néhány régi sírköve a templom bejárata elé került, ahol padként van használatban.

A sírjelek megosztása, felszámolása és aktualizálása által megtörténik a genealógiai emlékezet leegyszerűsítése, aktualizálása, a kommemorációs és kultikus kötelezettségek szétoztása vagy megszüntetése, a funkciótlanná vált családi emlékezet eliminálása, illetve a lokális történelembe való átírása, beillesztése. A sírjel közösségi tulajdonba való átutalása a leszármazottakat feloldja az emlékezési, sírgondozási és a halott nyugalalmát biztosító kultikus cselekvések és áldozatok elvégzése alól.

Egy 1955-ben született csíkszögödi nő mondja el a rokonságnak a sírok fölötti konszenzusát
Amíg édesanyám élt, addig két sírt gondoztunk. Mert neki volt egy olyan unokatestvére, ahonnan nem maradt senki örökös, és annak ott volt egy egészen régi... Bertus, így hívták az unokatestvérét, és oda szerette volna édesanyám nagymamámékat áthozni. Erre volt is egy egyezségük. Viszont ennek a [...]nak a második házasságból való felesége az nem egyezett ebbe bele. Lett is egy konfliktus. De mindentől függetlenül édesanyám végig rendezte [a sírt]. Emlékszem, kicsi leánka voltam, s mentem vele sírt rendezni. És azután, hogy meghalt édesanyám, a Vorzsák nagymamámék sírjába temettük őt, ő meghalt 79 októberébe, utána meghalt nagymama az édesapám részéről, én temettem oda, mert én azt mondtam, hogy nekem nem lesz annyi időm, hogy annyi sírt gondozzak. Utána meghalt Laci, az öcsém, s akkor őt is odatemettem. Mostanában azért itt Zsögödben ez így van. (Saját gyűjtés, 2002.)

Gyászjelentő. A nyomtatott *gyászjelentő* a 17. századtól folyamatosan ismert kéziratos előzmények után a 19. század első felében jelent meg, arisztokrata környezetben. A 20. század első felében használata általánossá vált az iparosok, a munkások és földművesek körében is. A gyászjelentő megjelenését a ceglédi gyászjelentőket elemző tanulmányában Kocsis Gyula a hagyományos temetési szertartás átalakulásának (elszürkülésének), a hagyományos paraszti közösségek bomlásának (s az ennek következtében előálló információs zárlatnak), a kórházi kezelés miatt a közvetlen környezettől távol bekövetkező halálnak, továbbá a nyomtatás és az íráshasználat terjedésének tulajdonítja (Kocsis Gy. 1991: 148–149). Szövegében több funkció rétegződik egymásra.

Szertartásirányító funkciója a gyászjelentő lapnak mindig volt. A 19–20. század fordulóján talán nagyobb is, mint napjainkban. Megszövegezésében azonban az eseményről való tudósítás kisebb szerepet játszott. Ez a motívum az utóbbi fél évszázadban kezdte dominálni a szövegkompozíciót. Ezzel ellentétben, *a halálról szóló meditáció* ekkor veszít jelentőségéből. A *genealógiai funkció*, a családi kapcsolatrendszer és a családszerkezet taglalása a 19. század végén válik részletezővé, s a 20. század közepéig dominálja a gyászlapot. Ugyanekkor veszít jelentőségéből a halott közéleti szerepeinek méltatása.

A gyászjelentő alapjában véve a halottnak való emlékéllítés, és a halott nyugalalmát biztosítani kívánó *kultusztárgy* egyik formája. Bár elkészítése és szétoztása a temetési szertartás része, életét az esemény lezárulta után kezdi el. A gyászjelentő, akárcsak a halottbúcsúztató, azokat is megillette, akik a fronton, idegenben haltak meg, tűntek el.

A gyászoló család tagjainak megnevezésével, a család szerkezetének jelzésével *genealógiai* funkciója van. A család valójában szerteágazó kapcsolatait, tagjainak társadalmi státusát, a megszerzett rangot, címet, hagyományosan birtokviszonyait nyilvánította ki. A nemesi lapok a családi birtokok lelőhelyét, a háborús veszteséget elszenvedett család-

dok a hozzátartozó katonai rangját, teljesítményeit, a hazáért hozott áldozatot is megnevezik. A polgári környezetben a foglalkozás, a közéleti szerepvállalások, a hosszú és szorgos munka válik értékmérővé. A genealógiai táblázat egyaránt hivatott az elhunyt és a gyászolók presztízsének emelésére, nyilvánítására. A halott érdemei a gyászolókra, a hozzátartozók érdemei az elhunyra tekintélyt ruháznak át. A terjengős felsorolás ilyen szempontból beszédes. Jelzi azt, hogy az elhunyt a társadalom milyen tekintélyes tagjaival állandósított rokoni kapcsolatot, leszármazottainak milyen pozíciót sikerült megteremtetniük a társadalmi hierarchiában. A státus nélküli újszülöttek gyászlapján általában csupán a keresztnév jelenik meg, s a gyászolók között csupán a szülők és a testvére neve jelenik meg.

A gyászjelentő sokszorosan rituális kommunikációs mód. Mint retorikai alakzat egyrészt egy családi, rokonsági közösség gyászát nyilvánítja ki egy exogén szociális szféra felé, másrészt, befelé, ugyanezen a csatornán jelzi összetartozását, szolidaritását az elhunytal (a halott megnyugvására vonatkozó kívánságok, emlékének ápolására vonatkozó fogadkozások). A szövegnek megnevezett címzettje nincs, postára adáskor, szétosztáskor kerül direkt kapcsolatba egyénnel és családokkal. Aranyosszéken általában 100-150 gyászjelentőt nyomtatnak és osztanak szét. Kocsis Gyula egy 275 nevet tartalmazó ceglédi jegyzéket említi az 1910-es évekből (Kocsis 1991: 151). A szétosztási és a használati gyakorlatból azonban nyilvánvaló, hogy a tényleges címzettek mellett a gyászjelentő számtalan virtuális címzethez: valójában magához a gyászoló családhoz, a rokonsághoz, a temetési szertartáson megjelentekhez, a halott és leszármazottai ismerőseihez szól. Azaz csupán olyan személyekhez, akik maguk amúgy is közlelől/meglehetősen ismerik mind az elhunyt életpályáját, mind rokonságát. A gyászjelentő megszerkesztését 1-2 közlel hozzátartozó végzi el. Minthogy a gyászjelentő maga is formulákból építkezik, a nyelvi fordulatok átvétele, aktualizálása megkönnyíti a szöveg megszerkesztését. Sokkal nagyobb felelősséget, figyelmet igényel a nemzetség megjelenítése. Összeállításában két elváráshoz igazodik. Egyrészt a belső, a rokonságon belüli érzékenységeket kell tiszteletben tartani. Másrészt, a rokonsági viszonyok felvállalásával, nyilvánosságba emelésével a család tekintélye konstruálódik meg.

A gyászjelentő általában a halottat tág szociális kontextusban helyezi el. Akárcsak a sírfelirat, a láthatatlanná vált, a túlvilági számvetésre kényszerült halottat az életben maradottakhoz kapcsolja hozzá. Ezért a tényleges rokonsági struktúrát az életben lévők szűkíti le. A genealógiai táblázatok vertikálisan 3-4 generációt tekintenek át, a legifjabb családtagokat (kiskorú unokákat, dédunokákat) is beleértve. Horizontálisan a műrokonság határáig terjednek ki, kizárva a barátokat, munkatársakat, egyleti társakat. Név szerint 30-50 személy is rákerülhet egy-egy lapra. E genealógiai táblázatok a hozzátartozókat rokonsági fok szerint csoportosítják, ezen belül a generációs, életkori besorolást érvényesítik. Az elsőbbség házas ember esetén az özvegyet, majd az egyenes ági leszálló rokonságot, majd a távolabbi hozzátartozókat illeti. Házasság előtt álló személy esetében az elsőbbség a szülőké, akik után a testvérek, nagyszülők következnek. Előbb a gyermekeket és azok élettársait nevezik meg a gyermekek születési rendjében, ezt követi

az unokák, majd a dédunokák generációja. A nemzetségi leágazás után az oldalági rokonok megnevezése következik. A nevek leggyakrabban a rokonsági fok megnevezésével társulnak. A család és a rokonság áttekintéséből nem zárhatók ki sem a távolra szakadt, sem a deklasszálódott személyek.

Kocsis Gyula a következő elveket éri tetten a ceglédi gyászjelentőkön: az apai leszármazási ág megelőzi az anyait; csupán a konszangvinikus és affiniális rokonok kerülnek rá a gyászjelentőre; a vérrokonok megelőzik az affiniális rokonokat; az azonos rokonsági fokon belül az életkor határozza meg az sorrendet; az affiniális rokonok közül csupán a közelebbiek kerülnek rá névvel a gyászjelentőre (Kocsis Gy. 1991: 155).

Alább öt, különböző korból származó tordai és egy aranyosszéki gyászjelentő tartalmi kivonatát készítjük el.

1. Köpeczi N. Pál 1835. szeptember 1-jén vagy 2-án hunyt el Tordán. „Szomoru Jelentése” a kornak a halál tragikumával, a halálküzdellemmel kapcsolatos romantikus drámai képeit és frázisait rendeli hozzá az individuális sorshoz. Teszi ezt annak ellenére, hogy a halálra olyan életkorban került sor (70. életév), amikor a halál bekövetkezte nem teljesen meglepő. A szöveg implicit szándéka elsődlegesen az elhunyt emlékének heroizálása, a közvetlen hozzátartozók e drámai küzdellemben való részvételének, elszenvedett veszteségének megörökítése. A veszteséget az elhunyt közéleti szerepeinek felsorolása kívánja érzékeltetni (városi előljáró, 25 évi tanácsosi múlt, árvaszéki bíró). Másodlagosan a néven nevezett négy hozzátartozó, az özvegy feleség és a három (bizonyára felnőtt korú) gyermek számára kér figyelmet a környezet részéről. Explicit módon pedig a temetési szertartáson való részvételre mozgósít, ennek részletei felől informál (időpont, a gyászszertartás és a temetés helyszíne).

2. Az 1893. október 16-án elhunyt abrudbányai Rédiger Béláné szül. gelencei Finta Kata gyászjelentője a szövegtípus klasszikus változatának szerkezeti elemeit tartalmazza. A halálról, az elmúlásról, a családot ért veszteségről reprodukálja az előző szövegre is jellemző romantikus, drámai képet. Attól eltérően viszont társadalomképe árnyalt, a szociális kód maga rendelkezik implicit jelentéssel. A halott megnevezésében már szerephez jut a család eredetére való utalás (abrudbányai, gelencei), az elhunyt családban és rokonságban betöltött szerepköreinek megnevezése (nő, anya, gyermek, testvér és rokon). A néhány évvel korábban még a gyászjelentő élén közölt tabellum a szöveg végére költözött, lehetővé téve a hozzátartozók rokonsági fok, életkor szerinti besorolását. A hozzátartozók közül 17-en jelennek meg név szerint, a következő sorrendben: a férj, a két gyermek, a nagyobbik gyermek férje, az édesanya, a három testvér, a negyedik testvér gyermeke és ezek hozzátartozói (férj, gyerekek), az elhunyt férjének öt testvére és ezek hozzátartozói. A személyek megnevezésében szerephez jut a családi állapot feltüntetése (özvegy, férjezett), a tekintélyt sugárzó társadalmi pozíció (ny. szolgabíró, mérnök). A gyászjelentő kiténtetően kezeli a presztízstermelő elemeket (származás, kiterjedt rokonság, kiemelkedő közéleti szerepek). Explicit módon az informatív (a halál beálltának és a temetési szertartás körülményei), valamint a kultikus-vallásos (a túlvilági nyugalomra vonatkozó kívánságok) funkció van jelen a szövegben. E gyászjelentő már kihasználja a tipográfiai eljárásokban rejlő lehetőségeket.

3. Dekáni Gusztáv 1916. augusztus 10-én hunyt el a pozsonyi kórházban az orosz harctéren kapott sebeiben. Az előző gyászjelentők árnyalt halál- és társadalomképe mellett a halott emlékét és a hozzátartozók veszteségét megnesesito patriotikus frazeológia válik presztízstermelő eljárássá. Az elhunyt tekintélyes katonai beosztással rendelkezett, többször szerzett kiténtető elismerést (*csász. és kir. őrnagy, az 51-ik gyalogezredben; a hadiékítményes III. oszt. Vaskoronarend lovagja, a német birodalmi vaskereszt, hadiékítményes katonai érdemkereszt, az arany signus laudis stb. és legfelsőbb helyről nyert többszörös elismerés tulajdonosa*), élete a világháború helyszíneire tevődött át (orosz harctér, pozsonyi helyőrségi kórház), élete a háborús hősök sorsát követi (többszörös áldozat a harctéren kapott sebek, korai, hősi halál, méltóságteljes temetési szertartás). A hősiességgel és a nemes hallálal megszerzett dicsőség fénye jócskán rásugárzik a családtagokra is. A megnevezett családtagok a következők: a feleség, a gyerek, az édesanya, a négy testvér és ezek családtagjai, a sógorok és sógornők, ezek családtagjai. A patriotikus frazeológia áthatja a kultikus-vallásos szövegpasztust is.

4. Bardócz Ferenc tisztességes kort (63 év) megért iparosember (timár) volt. 1935. március 5-én hunyt el. Gyászjelentőjében természetesnek vett tényre alakul a halál. A halott emlékének kimerevítésében szerepet játszik a családon belüli szerepköreinek (szerető férj, gondos családapa, nagypapa, jó testvér, vő és rokon), közéleti szerepeinek (*a tordai timártársulat elnöke, a magyar unitárius egyház főtanácsának tagja, a tordai unitárius egyházközség buzgó presbitere és gazdagondnoka*), valamint hozzátartozóinak felsorolása. Ez utóbbiak: felesége, három leánya és fia, két veje, két unokája, anyósa, 7 sógora és sógornője élettársukkal és gyermekeikkel, valamint további közeli és távoli rokonai. A népes rokonság két tagja rendelkezik doktori címmel. A szöveg látható szándéka a halálesetről és a temetési szertartásról való informálás, és a halott nyugalmanak befolyásolása, illetve az emléke megőrzésére vonatkozó fogadkozás.

5. Az aranyosrákosi Pethő Lajos 1971. december 9-én hunyt el. Gyászjelentője mind a halált, mind a veszteséget illetően nélkülözi a pátoszt. Szándékában az informatív funkció dominál. A hozzátartozók körében élettársa, öt gyermeke és azok családja, 8 unokája és azok élettársa, 6 dédunokája jelenik meg.

A gyászjelentő mint egy nemzetségről szóló tudósítás, olvasmány a következő területeken rendelkezik relevanciával: a nemzetség struktúrája (a generációk rendje és összetétele); a család összetételében történt módosulás (az elhunytak nevének kizárása, a családtagok számának bővülése); az elhunyt leszármazottainak száma, neve, társadalmi pozíciója (a presztízscímek feltüntetése). A haláleset, a temetés a gyászjelentő révén olyan alkalom, amikor az elhunyt perspektívájából megtörténik egy nemzetség demográfiai teljesítményének és állapotának áttekintése és nyilvánosságra hozatala. A nemzetségi táblázat megszerkesztésének lehetséges gyakorlati funkciói: a halottal szembeni kötelezettségek kijelölése és vállalása (gyász, sírgondozás, a közvetlen hozzátartozókkal való szolidarizálás), a halott anyagi javai fölötti osztozkodás kereteinek jelzése, a család története és társadalmi presztízse egy szinkron metszetének dokumentálása. Ezek a funkciók biztosítják a gyászjelentőnek a temetési szertartáshoz kötődő közvetlen és a perspektivikus aktualitását.

Végrendeletek. Kisebbségi léptékű genealógiai táblázatokat állítanak össze a *végrendeletek*. A szövegtípus szerkezetében a középkori okiratok hatása ismerhető fel. Törvények a 17. századtól szabályozzák a megszerkesztését. Ekkor, egy 1638-ból származó rendelkezés hatására állandósul a megírásának és hitelesítésének rituáléja, ami a 18. századi egyházi és polgári törvények szerint is a végrendelet érvényességének feltétele.⁶⁰ A legyezőszerűen szétnyíló, terebélyesedő genealógiai táblázatoktól eltérően, a végrendelet beszűkíteni igyekszik az örökösök struktúráját.⁶¹ Általában a szülő–gyermek, emellett ritkábban, extrém esetekben a testvér–testvér, keresztülő–keresztgyermek viszonyt erősíti meg. A végrendelet az elhunyt anyagi javainak szétosztásával legitimálja az elhunyt

⁶⁰ A végrendelet történetére vonatkozó adatok: Tárkány Szücs E. 1961. A végrendelet szabályai: Horváth J. 1993, 1995, 2001, 2002. Esetelemzések: Németh Z. 1987, Kovács Kiss Gy. 2004.

⁶¹ Tárkány Szücs szerint a végrendeletet nem is annyira a vérszerinti leszármazás tudata, mint inkább a gazdasági kényszerültség, a termelőeszközöknek a szülő kezében való koncentrálása tette szükségessé. Valójában a nemzetségi s az azt követő nagycsaládi szervezet bomlásakor terjedt el a javak vérszerinti rokonok felkínálása (Tárkány Szücs E. 1961: 127–129).

és az örökös közötti vérségi, jogszerűségi viszonyt vagy egyéb természetű egyezséget.⁶² A jogszerűség az elhunyt közvetlen vérségi leszármazottainak egyenlőségére vonatkozó társadalmi konszenzus. Az ezt kiegészítő egyezség az elhunytnak az örökösrel szembeni szimpátiáját, az örökös halottnak nyújtott szolgálatait veszi figyelembe. Ezért az örökösödési esélyegyenlőséggel szemben diszkriminatív, szelektív motívumokat érvényesít. A végrendelet elkészülte, megléte, formai kifogásolhatósága esetén a halott rendelkezése érvénytelennek minősül.

Két déva-telepi, leszármazottak nélkül elhunyt asszony az örökségét a testvérei, ezek gyermekei és a keresztgyermekiek között osztotta szét. Figyelmük kiterjedt továbbá a barátnőkre, a szomszédokra, közeli ismerősökre is (Zsók B. 1999: 114–115). Dévai eset szerint egy, leszármazottak nélküli személy anyagi javaival nevelt lánya évekig tartó gondozását kívánta honorálni. A váratlanul bekövetkezett haláleset miatt azonban nem került sor a végrendelet megírására, a halottat elgondozó személynek az örökösök rendjébe való integrálására. Ennek hiányában a halott akarata érvényesíthetetlen maradt. A javaiban való részese-dés oldalági rokonait illette meg (Zsók B. 1999: 111).

Cseh Lajos alsócsernátoni családfő 1918 februárjában tartotta szükségesnek végrendelezni. Végrendelezését a család összetétele tette szükségessé. Feleségétől, Vajda Klárától három gyermeke született, Andor és Emil nevű fia és Ida nevű lánya. De együtt nevelték a családfőnek Vajda Klára lánytestvérétől született Pirocska nevű lányát, aki felnőtt korában is gondozásra szorult, ezért családot sem alapított. A családfő felnevelt továbbá egy György Benedek nevű, örökbe fogadott gyermeket is. Végrendeletével Cseh Lajos a féltestvérek, mostohatestvérek és a mostoha- illetve édesanya közötti, halála utáni viszálykodást kívánta megelőzni, illetve az általa helyesnek vélt örökösödési rendet sugallni. Szükségesnek tartotta tisztázni, hogy a református lelkészé váló Emil fia iskoláztatása annyi pénzt emésztett fel, hogy az apai ingatlanból nem részesedhetett. A végrendelezés után a halál évekig elkerülte Cseh Lajost. 1934-ben újra szükségesnek tartotta megerősíteni korábbi rendelkezését, illetve azt a tulajdonaiban beállt változásokhoz hozzáigazítani (Deák F. 2000: 36–41).

A genealógia leszálló vonalának kiigazítása két eljárással történik meg. A törvénytelen leszármazottak az öröklésből kimaradtak, illetve a jogos örökösök a végrendeleti rendelkezés alapján megfoszthatók vagy jogaik a minimálisra korlátozhatók. Az örökségből való kizárást megnevező szavak a *kitagadás*, *kirekesztés*, *kitudás*, *kisemmizés*, *kihagyás*, *vértagadás*, *megrövidítés* (Tárkány Szücs E. 1981: 717). Az aranyosszéki (mészköi) Borbély Róza 1882-ben született. Halálra készülve 60 évesen, 1942. augusztus 10-én végrendelezett. Az asszony nyolc gyermekét ismerte el. Az örökségből viszont kizárta Róza nevű lányát és Tamás nevű fiát, mert a végrendelezés idején, a bécsi döntést követően Magyarországon tartózkodva törvényesen nem jogosultak örökségre. A háznak az őt megillető részét egyenlő arányban elsőszülött lánya, Ágnes és Pál nevű fia között osztotta el. Ingóságait Katalin és Eszter nevű lányaira testálta. További ingatlanjait a hat gyermeke között osztotta szét. Minthogy azonban három fia, Sámuel, Mózes és Pál harctéren tartózkodtak, hazatértükig az őket megillető részt a három testvér egyenlő arányban elosztva vehette használatba. A végrendelet értelmében a harctéren elhalálozó vagy

⁶² Tárkány Szücs Ernő bizonyítja, hogy az öröklés kortól, helytől és a vagyontárgyaktól függően változhatott (Tárkány Szücs E. 1981: 707). Cserei Mihály élete folyamán kétszer írt végrendeletet. Az első végrendelet nem javait, hanem életvezetési tanácsait (iskolázás, házasság, gyermeknevelés, gazdálkodás) foglalta össze gyermekei számára (Abafi Aigner L. 1881). Az adatra Tóth Zsombor hívta fel figyelmemet.

az országba vissza nem térő örökösök örökségét az otthon élő gyermekek egyenlő arányban szétosztva vehették tulajdonukba. Ugyanakkor a haldokló asszony örökösei közül végrendeletileg kizárta férjét, a családfőhöz és apához méltatlan magaviselete miatt.

A végrendekezés tehát két szempontot érvényesítve írta át a természetes genealógiai vonalat. Az egyik szempontot az érvényben lévő törvényes rendelkezések írták elő, a másikat a végrendekező személy személyes preferenciája. A végrendelet mint írott szöveg ezért is rendelkezett tekintéllyel. Érvényességének feltétele volt annak garantálása, hogy a végrendekező „ép elmével, megfontoltan, saját elhatározásából és senkitől sem kényszerítve” hozta meg döntéseit.⁶³ A tanúk megválasztása több tényezőtől függött: életkora és szellemi állapota révén legyen alkalmas a végrendelet tartalmát hosszú időn keresztül emlékezetben tartani, foglalkozása, jártassága révén biztosítsa a végrendelet formai kifogálhatatlanságát, a közösség tagjaként értse a végrendekező döntését és szándékát, intézményhez (pl. egyház) való hozzátartozása révén garantálja a végrendelet tekintélyét.⁶⁴ A végrendekezésen öt tanúnak kellett részt vennie; mindeniküknek tisztességes állással kellett rendelkeznie; 12 évnél idősebbnek, józanéletűnek, látónak, hallónak, épeszűnek kellett lennie. A végrendekezőre vonatkozó előírások: legyen épelméjű, szándékát tudja kifejezni, ne legyen befolyásolva (Tárkány Szücs E. 1961: 149–150). Egyik oldalon már előrehaladott életkorral, kiépült leágazással, összegyűjtött ingó és ingatlan javakkal, a másik oldalon pedig egészséges és befolyásolatlan ítélőképességgel kellett hogy rendelkezzen. Az életből való távozásának napirendre kerülése előkészítette, majd tényleges távozása beindította a nemzetség differenciálódását. Ezért is vált szükségessé a leszármazási vonalak számbavétele, törvényesítése, a betolakodók kiküszöbölése, az érdemeket szerzett, vagy általában az idegenek beemelése.⁶⁵

Következtetések

1. A genealógiai emlékezet megszerkesztésére releváns kontextusban kerül sor. Ez az emberi élet válsághelyzete (betegség, halál), családi együttlét, kommemorációs szertartás. Célja a generációk közötti viszonyok szabályozása: a. az elődök nyugalmáról való gondoskodás, a megemlékezés kötelezettségének szétosztása (mágikus és kultikus funkció) (Berta P. 2001), b. az életből távozó egyénnek a hozzátartozóitól való eltávolítása, halottjai közé való integrálása, emlékének (biográfiajának) megkonstruálása, jelállítás;

⁶³ Idézet a mészköi Gálffy Samuné Borbély Róza végrendeletéből.

⁶⁴ A tanúk kilétéről: Kristóf I. 1999: 539–542.

⁶⁵ A végrendelet funkciói közül a túlélők biztonságának megerősítését, az idegenek kizárását Kristóf I. említi a 16–17. századi végrendeletek alapján (Kristóf I. 1999: 525). Ugyancsak indokolt a végrendekezés pszichológiai effektusával is számolni: a végrendekezési kötelezettség teljesítése mint egyik utolsó, az életben maradókkal szembeni kötelezettség végrehajtása haldokló megnyugvását hozza magával (Kristóf I. 1999: 529, 544).

Az idegenek (egyházi intézmények, iskolák, árvák, koldusok) bevonása az öröklésbe a 16–17. században propagált kegyes hagyomány (Kristóf I. 1999: 526, 543).

c. az egyénnek egy társadalmi és jogi hierarchiába való belehelyezése, hierarchiában elfoglalt helyének kinyilvánítása és elfogadtatása. Másodlagos kontextusában a genealógiai emlékezet a múlt dokumentumának szerepét vállalja magára.

2. A genealógiai táblák a családfát kis léptékben tekintik át és örökítik meg. Az egyén perspektívájából, egy bizonyos jelenből íródik meg, az egyén a táblának kiindulópontja vagy végpontja. A genealógiai táblázat a társadalmat az egyén szempontjából rendezi át és kezeli. Ebbe a keretbe biográfikus, történelmi és helytörténeti epizódok épülnek be.

3. A genealógiai emlékezet sajátos nyelvezettel és szövegtipológiával rendelkezik.

A lokális emlékezet: a történelem domesztikálása⁶⁶

Tematika: a múlt patrimonizálódása; a lokális történelem és az országtörténelem viszonya; a lokális történelem létrejöttének motivációi; lokális történelem és mentalitás; a lokális történelem formái (toronygombiratok, egyházmegyei és egyházkerületi monográfiák, közigazgatási egységek monográfiái, tananyagként kidolgozott és oktatott régió- és településtörténelmek, településmonográfiák).

Terminológia: hideg társadalom, forró társadalom, hosszú időtartam, korszaktudat, *histoire à soi*, a történelem háziasítása, az idő patrimonizálódása.

Claude Lévi-Strauss 1952-ben értekezett a stacionáló és a kumulatív történelmekről, amely értekezés meghonosította a történelmi érzékenység nélküli hideg (stacionáló) és a fejlődéssel lépést tartó forró (kumulatív) társadalom fogalmát (C. Lévi-Strauss 1991). *Hogyan halnak meg a mítoszok?* című tanulmányában elemzi azt, hogyan transzformálódik a törzsi múlt, az epikus hagyomány, a törzs igényeinek megfelelően. Egyes törzsek esetében a hagyomány a megváltoztathatatlanul vágyott múltat hivatott igazolni, más esetben a közelmúltban bekövetkezett változásokat (C. Lévi-Strauss 2001a: 216). Ezt követően, a 20. század közepén születtek meg a történelmet a használók irányából, a jelen és a múlt, a generációk, a kortársak viszonyából megközelítő elméletek, az idő dokumentálását, a dokumentumok relevanciáját és referenciáját érintve (M. Bloch 1996, P. Ricoeur 1985, P. Nora 1986). E tapasztalatok F. Hartog munkájában összegződnek. A szerző az időről szerzett tapasztalatokat, a múlthoz való viszonyulás formáit, a történelem megszerkesztésének és használatának módjait történelem-rezsimnek (a történetiség rendjének) nevezi (F. Hartog 2003, különösen 18–28). F. Braudel az 1950-es években kezdeményezte a társadalmi idő pluralitásként való kezelését, valamint, miután a 19. századi történelem megnyújtotta a múltat, a *longue durée* fogalmának bevezetését (F. Braudel 1972). A francia történetírás tekintette át a francia forradalmat követő azon kezdeményezéseket, amelyek a múlttól, valamint a kortárs társadalom múltjáról szóló tudást felhalmozták, rendszerezték és kutatták. A francia akadémia 1818-tól inventá-

⁶⁶ Az áttekintés alapja: Keszeg V. 2007a.

riumba vette a régi épületeket. Guizot közoktatási miniszter hangoztatta a társadalmi emlékezet kiterjesztésének, megkonstruálásának fontosságát. Ezt követően felszólította a prefektusokat a település könyvtárban, archívumaiban lévő, a nemzeti történelemmel kapcsolatos kéziratok felkutatására, s ugyanakkor a királyi költségvetésből pénzt igényel ezek kiadására. 1834-ben történelmi társaság jön létre a dokumentumok feltárására, közzétételére és kutatására (L. Theis 1986). E nagyméretű folyamat következtében az emlékezet demokratizálódik, az államtitok, a tudósok territóriumáról a nyilvános szférába tevődik át, az osztársadalom tulajdonává, habitusává válik (P. Nora 1986a: 359–364).

Jelentőségét tekintve érdemes megállni ennél a gondolatnál. A változás, amire a 19. század végén sor kerül, gyökeresen új, átformálja az európai mentalitást. Megszületik a történelem. Narratív formája révén követhető és memorizálható. Helyszínekhez és tárgyakhoz való kötődése révén megtapasztalható és átélhető. Megszületik a történelem iránti igény, érdeklődés. Megismerése, birtoklása, a vele való rendelkezés, a vele való foglalkozás, a róla való beszélés habitussá alakul át. Patrimonizálódik a múlt, felértékelődnek a nagy idődimenziók. Az időben való létezés, az időbe való belehelyezés a dolgok és események tulajdonsága lesz. Tudatosodik a környezeti elemek (épületek, tárgyak) életkora.

A történelmi érzékenységgel együtt jön létre az időben való tájékozódás alapját képező korszaktudat.⁶⁷ Ez a jelenről való tudást, a jelenhez való tudatos viszonyulást, valamint a korábbi koroktól való különbözésének tudását jelenti. Az időhöz való racionális viszonyulásnak tulajdoníthatóan terjed el az idő lineáris formában és korszakokban való felfogása.

A tér újraértékesítése, a helyek felfedezése – Bausinger ezt a folyamatot a horizont elmozdulásának, felbomlásának nevezi (H. Bausinger 1995: 53–88) – új történelmet tesz szükségessé. Az emlékezet helyeiről szóló kötet bevezetőjében Pierre Nora indokolja ennek az igénynek a létrejöttét: „Les lieux de mémoire naissent et vivent du sentiment qu’il n’y a pas de mémoire spontanée, qu’il faut créer des archives, qu’il faut maintenir des anniversaires, organiser des célébrations, prononcer des éloges funèbres, notariar des actes, parce que ces opérations ne sont pas naturelles.”⁶⁸ A lokális történelemben újraértékelődik a történelem, diszciplínából helyi szociális és kulturális tudássá és gyakorlattá alakul át, amely identitásokat termel és emberi kapcsolatokat működtet (A. Bensa 2001: 3). Amikor a hely birtokba veszi a maga múltját, megkonstruálja a maga történelmét, univerzumot hoz létre (A. Bensa 2001: 8).

⁶⁷ A fogalmat, Odo Marquard alapján, Kulcsár-Szabó Zoltán használja (Kulcsár-Szabó Z. 2000: 90–91).

⁶⁸ „Az emlékezet helyeinek létrejöttét és fennmaradását az az érzés indokolja, hogy nincs spontán emlékezés, hogy archívumokat kell teremteni, évfordulókat tartani, emlékünnepeket szervezni, ünnepélyes temetési beszédeket mondani, eseményeket gyűjteni össze, mert mindezek az eljárások nem maguktól értetődőek” (P. Nora 1986: XXIV).

Ebben az univerzumban mint nyilvánosságban kerül sor a nemzetségek, személyek rivalizálására, státusok és pozíciók kisajátítására, intézmények, habitusok, ritusok legitimálására, prioritások, kapcsolatok és folytonosságok kijelölésére. A helytörténet történelmi dimenzióba helyezi a fennálló állapotokat, viszonyokat, a lokalitást történelmi érzékenységben láttatja. E történelem formai retorikája a miniatűrízálás, a felnagyítás, a metonímia, a metafora (A. Bensa 2001: 9). A helyi történelem átveszi/kiigazítja a hivatalos történelem korszakolását, toposzait (a helyi térbe lokalizálja a nemzeti eseményeket, összefüggéseket teremt a történelmi személyiségek és helyi lakosok között, a történelmi személyiség látogatását felidézve a nemzeti történelem epizódjait a helyi térbe telepíti, beazonosítja a nemzeti események helyi résztvevőit és áldozatait, a történelmi korszakok és események helyi történéseit), történelmet szerkeszt a település és lakói számára. Archívumot hoz létre a múlt dokumentumainak tárolására, múzeumban állítja ki a történelmi időt dokumentáló tárgyakat, szerepeket és alkalmakat állandósít a múlttól való beszélés számára. A hangsúly a történelem tanulásáról áttevődik a történelem megszerkesztésére, a múltra való emlékezésre, hivatkozásra.

A lokális történelem kapcsolatba lép az országtörténelemmel. Miközben a lokális történelem lokalizálja az országtörténelmet, az országtörténelem legitimizálja a lokális történelmet (D. Fabre 2001: 20). A lokális történelem létrehozása érvényesülési teret hoz létre helyi autodidakták számára, akik a helyi történelem termelői lesznek. Ezek, helyi érdekeket képviselve a történelemben megszólaltatják a helyi tudást, a helyi emlékezetet, a helyi érdekeket (V. Mark 1997). Ugyanakkor, a két történelem eltér egymástól: az országtörténelem egy-egy eseménye visszhangtalan marad a lokális történelemben, illetve a lokális történelemnek az írott és orális hagyományok szintjén olyan epizódjai vannak, amelyek hiányoznak a nagytörténelemből, vagy nem egyeznek a nagytörténelem állításaival. E történelem a hivatásos történészek bírálata ellenére is kitart meggyőződése mellett. (E helytörténeti irodalom jellegéről: Gyáni G. 1990, A. Bensa 2001).

Ez a folyamat a francia társadalomban a 19. század elejétől kezdődően játszódik le. Daniel Fabre állapítja meg, hogy 1850-től kanonizálódik a „településmonográfia” műfaja. Szerzője egy helyi tudósító, írástudó, költő. A mű az elitkultúra és a tömegirodalom közé ékelődik, s egyaránt érdeklődésre tart számot a hivatásos történészek, a széles és a helyi olvasóközönség körében (D. Fabre 2001: 19–20). A magyar szakirodalomban Gyáni Gábor tekintette át a magyar településtörténeti – kizárólagosan várostörténeti – irodalom történetét és irányzatait. Az újfajta érdeklődés, a városbiográfia írás kialakulása a 19–20. század fordulóján tűnt fel, a polgári társadalom önidentifikációs kísérleteként. „Nem véletlen, hogy a századforduló éveiben ily mértékben az érdeklődés homlokterébe került a szabad királyi városok, sőt olykor még az 1870 után törvényhatósági joggal felruházott korábbi mezővárosok némelyikének a múltja is. Ekkortájt ugyanis a közösségi, tehát egyszerre nemzeti és helyi, főként a polgárral azonos városi identitás történeti megalapozása különösen aktuális szükségletnek tűnt. [...] Ha a nemzetállam történelmi kategóriákba öntötte saját legitimációját, a polgárságnak ta-

lán még nagyobb szüksége volt léte historizálására” (Gyáni G. 2002: 59). Ezzel magyarázható az országos történetírással való latens szembenállása (Gyáni G. 2002: 61). Ez a helytörténeti irodalom az 1970–1980-as években professzionalizálódott, zárkózott fel a történeti tudományok módszertanához (Gyáni G. 2002: 61–62). A helytörténet-írást motiváló tényezők: 1. a helyi értelmesség intellektuális hobbija, 2. a település, a helyi tanács presztízs-tevékenysége, 3. a történelem mint szaktudomány „minőségileg más” iránya, 4. a lokális helyzettudat generálása (Gyáni G. 1990: 3–5). Sajátos szándékai között szerepel az általános történelmi folyamatok helyi érvényesülésének, a történetírás kategóriáinak a kisközösség életére való vonatkoztatása, a hétköznapi ábrázolása (Vörös K. 1972: 45).

Az így megszületett történelem az *histoire à soi*, a ’rólunk szóló történelem’. A terminus a francia írás- és mentalitáskutatási csoport *Production, producteurs et enjeux contemporains de l’histoire locale* kutatási programjának hipotéze. A helytörténeti irodalmat vizsgáló kutatás megállapításai a következők. 1. Az új történelmi konstrukció megteremti és „történelmiesíti”, történelmi dimenzióba helyezi a lokalitást. 2. Közös mederbe, közös narratívába fogja a helyi társadalmi csoportok és rétegek történetét, viszonyait, teljesítményeit, a genealógiai kutatásokat. 3. A lokális identitás új, narratív reprezentációját készíti el. A helyi mentalitásban meghonosítja a „történelem lázát”, állandósítja a múltbeteintés gesztusát, igényét, habitusát. 4. Létrehozza a múltbeteintés, a történelem előadásának, azaz a történelem termelésének és birtokbavételének alkalmait és rítusait. Megalkotja a történelem lokális nyilvánosságát. A lokális együttléti alkalmak „historicizálódnak”, az ünnepek, a szertartások kiegészülnek a lokális múlt popularizálásának, „őrzésének” gesztusaival. 5. A lokális történelem decentralizálja a nemzeti, az országtörténelmet. Lokalizálja az országtörténelem epizódjait, s helyi epizódokkal egészíti ki. 6. Kialakítja a történelemírás lokális műhelyeit (A. Bensa–D. Fabre dir. 2001). Kérdésfelvetésében, következtetéseiben e kutatásokkal érintkezik az *Ethnologie et Monuments historiques* szeminárium. 1. A figyelemnek a szakrális objektumokról a műemlékekre való átirányulásában az idő patrimonizálása történik meg. 2. A műemlékek kultusza a történelmet piaci terméké alakítja, szociális használatnak veti alá. 3. A műemlékek a történelmet materializálják, térbe helyezik, láthatóvá, látogathatóvá teszik (D. Fabre szerk. 2000, Jakab A. Zs. 2003).

Egy régió történelmei (esetelemzés)⁶⁹

A toronygombiratok

Az emlékiratok 17–19. századi áramlatának egyik formája a protestáns templomok gombjába elhelyezett toronygombirat. Kutatásukat Dankó Imre kezdeményezte (Dankó I. 1991, 2000).

Egy, 1990 után, Erdélyben elvégzett kutatás során 91 gombirat elhelyezéséről sikerült adatokat gyűjteni, valamint 59 emlékiratot teljes terjedelemben megszerezni és hozzáférhetővé tenni. Az összegyűlt adatokat és szövegeket társadalom- és gazdaságtörténeti szempontok szerint elkülönített öt történelmi korszakban helyeztük el. A kezdetektől az 1848–1849-es szabadságharcig terjedő időszakból 20, a szabadságharc és az első világháború közötti időszakból 24, a két világháború korából 13, a népi hatalom és a diktatúra időszakából 14, az 1989-es változások utáni korból további 20 adat áll rendelkezésünkre. Az emlékirat írás tehát a négyszáz év folyamán napjainkig egyenletesnek mondható. A különböző felekezetek azonban eltérő mértékben állítottak elő emlékiratot.

A romániai forrásokban felbukkanó legkorábbi emlékirat a marosvásárhelyi vártemplom gömbjében 1601-ben elhelyezett toronygombirat. Ugyanebben a korban helyeztek emlékiratot a csiksomlyói (1600-as évek eleje) ferences, a nagybányai (1619), ismét a marosvásárhelyi (1668), majd a szilágysomlyói (1766), a zabolai (1778), az ótordai (1782), a szárazajtai (1783), az abrudbányai (1784) református templom tornyába.

Adataink között egyetlen utalás történik római katolikus templom tornyában elhelyezett emlékiratra (1,09%). A különböző protestáns vallások közötti megoszlásban eltérések vannak: 66 emlékirat református (72,52%), 20 unitárius (21,97%), 4 pedig evangélikus templomban fordul elő (4,39%).

A toronygombirat a templom felépülésekor, javítása befejezésekor készül el. Közben áttekinti az építkezési munkálatokat, számot ad a gyülekezet számbéli, hitbéli és anyagi állapotáról, lokális történelmet szerkeszt. E történelem a következő motívumokból építkezik. Az 59 toronygombirat közül 18 településtörténeti motívumot tartalmaz (30,50%) (a település létesítése, első említése, sorsfordító események). A helyi társadalom, a gyülekezet történetére utaló motívum az 59 toronygombirat közül 27-ben fordul elő (45,76%) (a lakosság eredete, a be- és az elköltözés, járványok, háborúk hatása, felekezeti villongások, hittérítés, a településen szolgált lelkészek jegyzéke). Az 59 toronygombirat közül 56 építéstörténeti motívumot tartalmaz (94,91%) (a templom, az egyházi ingatlanok, az iskola felépítése). Az 59 toronygombirat közül 10-ben található oktatás-, iskola-történeti motívum (16,94%) (az oktatás kezdete, a tanítók kiléte, az anyanyelvű oktatás veszélyeztetettsége).

A múlt kutatása a figyelmet hol történelmi (az Attila királlyal kapcsolatos hun hagyomány, a római kor, a honfoglalás, az első írásos feljegyzések), hol egyháztörténelmi (reformáció), hol oktatástörténeti (iskolaépítés, tanító alkalmazása) hagyományok-

⁶⁹ Az aranyosszéki lokális történelmek áttekintésének alapja: Keszeg V. 2007a.

ra irányítja. E törekvésben érvényesül a nagy dimenziók keresése, a közösség távoli múltba való gyökereztetése, ismert, vitathatatlan eseményekkel való összekapcsolása. A merész szándék az eklektikus, gyakran megnevezetlen források felhasználása, a részletes kifejtést és a folyamatos dokumentálást nélkülöző nagyívű szerkesztés által valósul meg. Nagy hiátusokkal, a zabolai emlékirat (1778) 112, a vidombáki (1812) 61, az alsósófalvi (1821) 221, a marosvásárhelyi (1822) 214, a torockói (1828) 188, az abrudbányai (1858) 1380, a székelydályai (1863) 63, a felvinci (1881) 1430, a máramarosszigeti (1892) 370, a csernátfalusi (1895) 460, a sepsibodoki (1900) 65, a székelydályai (1905) 880, a krasznai (1909) 520, a nagyajtai (1924) 120, a gidófalvi (1929) 100, a kükküllődombói (1936) 86, a lécfalvi (1957) 1500, a székelydályai (1962) 650, az oltszemi (1971) 640, a kercesdi (1974) 96, a gyerővásárhelyi (1975) 140, a makfalvi (1980) 60, a bikafalvi (1989) 650, a máramarosszigeti (1999) 100, a szilágypaniti (1991) 100, a csernátfalusi (1993) 566, a gidófalvi (1995) 65, a bálványosváraaljai (1996) 700, a krasznai (1998) 90, az alsóboldogfalvi (1999) 360, a káposztásszentmiklósi (2001) 800 évet vesz birtokba.

A toronygombiratok a lokális történelem és az ország-, régió-, Európa-történet kapcsolódásait igyekeznek megtalálni. Többnyire bátortalan kísérletet tesznek a helyi történelem (felekezeti élet, kisebbségi sors, felekezeti, anyanyelvű oktatás) tágabb történelmi kontextusának, okainak feltárására. A történelemnek nevezhető, a helyi események és a jelen dimenzióját túllépő érdeklődés korszakonként hasonló intenzitást mutat.⁷⁰ Az 59 toronygombirat közül 23-ban található meg (38,98%): az 1601–1842 között készült 14 toronygombirat közül 5-ben (35,71%), az 1857–1913 között készült 17 toronygombirat közül 5-ben (29,41%), az 1919–1944 között készült 11 toronygombirat közül 6-ban (54,54%), az 1952–1989 között készült 7 toronygombirat közül 3-ban (42,85%), valamint az 1991 után készült 10 emlékirat közül 4-ben (40%).

A lécfalvi (1957) emlékirat első fejezete részletes falutörténet. Tudomása szerint Attila fejedelem világverő népe Szeged vidékéről a Maros völgyén hatolt be Erdélybe, s három tömbben megtelepedett Szászsebes, Szászorbó és Százkézd vidékén. A betelepített szászok elől költözve a Sebesi nemzetség megalapította Sepsiszékét, a Kézdi nemzetség Kézdiszékét, az Orbói nemzetség pedig az Orbai-székét. A lécfalviak a Kézdi nemzetséggel érkeztek. Letelepülés után a falut a közeli erdőből vágott cserefa oszlopokkal kerítették be. S minthogy az oszlopsor léckerítéshez hasonlított, a falut erről nevezték el. A nevet a pápai tizedjegyzék talián írója Lezzó-falvaként tüntette fel. A település híres nemzetségei a Gyárfások, a Keresztesek, a Bodorok, a Györgybirók, a Faggyasok, a Némethék, a Rátzok, a Bitaiak.

Az első anyakönyvet 1760-ban nyitották meg. Ennek segítségével az emlékirat szerzője a falu 22 lelkészét, az első világháború 48 áldozatát nevezi meg.

1916-ban rekvirálták a harangokat. A lakosság a román megszállók elől szekerekkel Békéscsabára menekült, ahol hat hetet töltött. Erdély Romániához való csatolását olyan elnyomorodás követte, hogy a hívek papjukat sem tudták fizetni. A szegénységet az 1930-as konverzió fokozta. A második világháborúban 17 lécfalvi férfi vesztette életét. 1940-ben földrengés, 1943-ban jégeső, 1945-ben szárazság tette próbára a

⁷⁰ Tanulmányában Barna Gábor felsorolja a lokális történelem, emlékezet és kultúra 19. századi átítatódását a nemzeti történelemtudat és emlékezet szimbolikus jeleivel, a helyi, a vidéki, a paraszti történelemtudat nemzetivé, polgárvá válását (Barna G. 2002: 160).

falu lakosságát. A kollektív gazdaság szervezésekor két gazdát börtönbe zártak, kettőt munkaszolgálatra vittek. A gazdaságból kizárt családfelek ingázásra kényszerültek.

A templom tornya 1835-ben elpusztult. Zsindely fedelét 1878-ben bádoggal cserélték ki. Ekkor erősítették meg a templom falait, a toronyra pedig gömb került.

Habár az emlékiratok nagy része aláíratlan marad, a hitelesített toronygombiratok biznysága szerint a szerző leggyakrabban a helyi lelkész, tanító, ritkán más egyházi vagy világi előljáró, tisztségviselő (gondnok, cancellista, építető bizottsági tag). Ez magyarázza a korabeli egyházi, állami, politikai életben való (többnyire felszínes, elnagyolt) tájékozottságukat, valamint a helyi források és adatok, a szájhagyomány ismeretét. A helyi múlt birtokbavétele érdekében felkutatják a templomi klenódiumok, textíliák, épületek, sírkövek, harangok feliratait, az egyházi és községi levéltárak feljegyzéseit, családi levelezések passzusait, az idősek emlékezetét, s ebből az eklektikus forrásból egységes narratívumot szerkesztenek. Az emlékirat igényes kalligráfiával készül el, s a zsolttáros-biblikus nyelvezettel, a bibliai igék, szépirodalmi idézetek, latin retorikai formulák felhasználásával, ritkán a verses formával bizonyítják szerzőjük literátori jártasságát.

Az emlékirat bemutatása és elhelyezése ünnepélyes körülmények között, előljárók, meghívottak, a hazatért elszármazottak, a gyülekezet tagjai, a település lakossága jelenlétében történik meg. A körülmények látványos elemei (szónoklatok, prédikáció, szavatok, zenekari fellépés, a gomb koszorúslányok és vőfélyek általi szállítása, pántlikákkal díszített kötéllel való magasba emelése, a mesteremberek bátorságát, a bámészkodók lélekjelenlétét próbára tevő elhelyezése, a díszebéd) gondoskodnak az esemény, az elhelyezett gombirat emlékezetessé tételéről.

Az emlékirat a gombba zárva tölti be hivatását, mintegy 50–80–100 éven keresztül őrzi a település múltját. Hozzáférhetővé a következő építkezési munkálatok alkalmával válik. S ugyanekkor történik meg a benne megörökített történelem birtokbavétele, s kiegészítése az eltelt évtizedek további eseményeivel. (Részletesebb elemzés: Keszeg V. 2006.)

Az egyházmegyei és egyházkerületi monográfiák

Az Erdélyi Reformata Anyaszentegyház Névkönyve az 1858. június 13–22-én Nagyenyeden megtartott közssinatot követően lát napvilágot. Kezdeményezője az akkori református püspök, Bodola Sámuel.⁷¹ A vallástörténész Juhász István a következőképpen értékeli a felekezeti múlt fontosságának felismerését: „A Habsburg önkényuralom évei tették nyilvánvalóvá, hogy az egyház egyetemes életének erőforrásai nem az egykori fejedelmi hatalom örökébe lépett patronusoknál, hanem a gyülekezetekben keresendőek. [...] A gyülekezetekre építő egyetemes egyházi mozgalmat megelőzte a gyülekezetek nyilvántartását és egymással való megismertetését szolgáló névkönyv” (Juhász I. 1955: 246).

⁷¹ A névkönyv Kolozsvárt jelent meg, 1858–1909 között, 49 évfolyamban. Első szerkesztője Nagy Ferenc kolozsvári kollégiumi tanár. 1909 után országos névtárak készültek.

A múlt iránti érzékenységet az első évfolyamokban Bodola Sámuel tanulmányai képviselik. Írásai azt a meggyőződését fogalmazzák meg, miszerint az egyházépítés és az egyház történelmi megismerése elválaszthatatlan. Az 1862-es zsinat keretében születik meg a következő határozat: „Megállapított, hogy az egyházmegyéknek története minden évben rendre kinyomassanak, e végre minden egyházmegye esperese és jegyzője köteles kidolgozni egyházmegyéje s az abban lévő egyes egyházak történelmét, az első alakulástól kezdve a jelenig, az egyház és az egyházmegye levéltáraiban található adatok szerint, az egyes papok is köteleztetvén az esperes felszólítására saját egyházuk történetét megkészíteni és az espereshez beadni” (idézi Juhász I. 1955: 248).

Ismételten az egyháztörténésznek adjuk át a szót: „Az első évek könyvei egyházmegyékkénti felsorolásban közlik az egyes anyaegyházak helységneveit, lélekszámát, lelkipásztora nevét, a tanulók számát, az egyházi tanító nevét és a leányegyház vagy leányegyházak helységnevét. A szorosan vett erdélyi egyházmegyék adatai mellett 1861-től tartalmazzák az erdélyi református egyház kötelekébe tartozó, romániai református eklézsiák, majd 1867-től a bukovinai eklézsiák adatait is. A névkönyvek kezelhetőségét emeli az, hogy 1867-től kezdve az egyházi tisztviselők névsoros mutatója s ezen kívül 1871-től a helységnevek betűsoros mutatója egészíti ki az egyes köteteket. 1873-tól kezdve, egy ideig csak egyes egyházmegyék, később valamennyi, kimutatta a tanulók száma mellett a tankötelesek számát is, feljegyezve, hogy a tanulók közül mennyien tanultak református iskolában és mennyien más iskolában. Különösen jelentős adatbővülést találunk három névkönyv-kötetben: az 1895. évi névkönyv minden egyes egyházközség neve alatt közöl a templomra, harangra vonatkozó feljegyzést, az iskolahelyiség adatait, az egyházi népmozgalom és egyházközségi költségvetés adatait, az 1896. évi névkönyv feljegyezte azt, hogy mikor kezdődnek az egyházközségek jegyzőkönyvei, anyakönyvei és legrégebb levéltári adatai; az 1906. évi névkönyv községenként közli az 1900. évi népszámlálásnak a statisztikai hivatal által közzétett felekezeti adatait” (Juhász I. 1955: 247). Rendre így készült el a vajdahunyadi,⁷² a károlyfehérvári,⁷³ a nagyenyedi,⁷⁴ a kolozsvári,⁷⁵ a kolozs-kalotai,⁷⁶ a

⁷² Dáné István: A vajdahunyadi Zarándival egyesült egyházmegye és azon egyházmegyébeni egyházak történelme. *Az Erdélyi Reformata Anyaszentegyház Névkönyve*. 1863: 3–30.

⁷³ Elekes Károly: A károlyfehérvári egyházmegye és ezen egyházmegyébeni egyházak történelme. *Az Erdélyi Reformata Anyaszentegyház Névkönyve*. 1864: 3–49, 1865: 7–66, 1866: 3–21.

⁷⁴ Basa Mihály: A nagyenyedi ref. egyházmegye és az abban levő egyházak történelme. *Az Erdélyi Reformata Anyaszentegyház Névkönyve*. 1867: 3–39, 1868: 1–27.

⁷⁵ Szász Gerő: A kolozsvári ev. Ref. egyház történetének rövid vázlata. *Az Erdélyi Reformata Anyaszentegyház Névkönyve*. 1869: 3–39, 1870: 3–31.

⁷⁶ Szakács István – Mihálc Elek: A kolozs-kalotai egyházmegye rövid ismertetése. *Az Erdélyi Reformata Anyaszentegyház Névkönyve*. 1871: 3–54, 1872: 3–44.

szilágy-szolnoki,⁷⁷ a dési,⁷⁸ a széki,⁷⁹ a nagysajói,⁸⁰ a görgényi,⁸¹ a marosi⁸² egyházmegye bemutatása.⁸³

Püspöki, esperesi ösztönzésre a lelkészek a parókián található okmányokból elkészítették az egyházközség monográfiáját. Ebben kötelező motívumként szerepelt a lélekszám (alakulása), az ingatlanok, a klenódiумok története, a lelkészek jegyzéke, emlékezetre méltó gyülekezet- és ingatlanépítő teljesítménye, a felekezeti oktatás története. A két világháború közötti transzszilván korszakban több ezres példányban készültek és kerültek be a lakóterbe a felekezeti kalendáriумok, a lokális közösségek történetének fórumát teremtve meg.⁸⁴ A kolozsvári egyetemi ifjúság szociográfiai érdeklődésének hatására szakszerűsödik a falumonográfia írás. A vallásos kalendáriумok leírásai intenzíven és szakszerűen fordultak a helyi egyházi archívumok forrásaihoz.

Közigazgatási egységek monográfiái

A 19. század második felében hosszas előkészületek, alapkutatások nyomán készültek el és jelentek meg a vármegyei monográfiák. Miközben egy-egy közigazgatási régió múltját, intézményrendszerét, adottságait foglalták össze, figyelmet fordítottak az egyes településekre is.⁸⁵

⁷⁷ Biró Károly: A szilágy-szolnoki ev. Ref. egyházmegyének rövid története. I. rész. Érmelléki egyházak. *Az Erdélyi Reformata Anyaszentegyház Névkönyve*. 1874: 3–55, 1875: 3–51; Nagy László: A szilágyszolnoki ev. Ref. Egyházmegye története. II. rész. A Berettyó (és Kraszna) menti egyházak. *Az Erdélyi Reformata Anyaszentegyház Névkönyve*. 1876: 3–51, 1877: 3–29; Nagy László: A szilágyszolnoki ev. Ref. Egyházmegye története. III. rész. Szilágysomlyó. *Az Erdélyi Reformata Anyaszentegyház Névkönyve*. 1878: 3–45; Szabó Pál: A szilágyszolnoki ev. Ref. Egyházmegye története. IV. rész. A Kraszna és a Szamos közötti egyházak. *Az Erdélyi Reformata Anyaszentegyház Névkönyve*. 1879: 3–64; Magyarósi István: A szilágyszolnoki ev. Ref. Egyházmegye története. V. rész. A zilahi ref. Egyházközség története. *Az Erdélyi Reformata Anyaszentegyház Névkönyve*. 1880: 3–56, 1881: 3–71.

⁷⁸ Almási Sámuel adatgyűjtése alapján: A deési ev. ref. egyházmegye ismertetése. A deési ev. Ref. egyházmegyében levő egyházak leírása, ismertetése. *Az Erdélyi Reformata Anyaszentegyház Névkönyve*. 1882: III–XVI, 1883: 3–30.

⁷⁹ (–): A széki egyházmegye egyházközségeinek története. *Az Erdélyi Reformata Anyaszentegyház Névkönyve*. 1884: 3–25, 1885: 3–41, 1886: I–XXX, 1887: 3–26, 1888: 3–18, 1889: 3–22.

⁸⁰ (–): A nagysajói egyházmegye története. *Az Erdélyi Reformata Anyaszentegyház Névkönyve*. 1889: 23–38, 1890: 3–42.

⁸¹ (–): A görgényi egyházmegye története. *Az Erdélyi Reformata Anyaszentegyház Névkönyve*. 1891: III–XLIII, 1892: 1–48, 1893: 1–45, 1894: 1–50.

⁸² (–): A marosi egyházmegye története. *Az Erdélyi Reformata Anyaszentegyház Névkönyve*. 1895: 1–27, 1896: 3–55, 1897: 3–27, 1898: 3–23, 1900: 3–25, 1901: III–XVII, 1902: III–XXXVIII, 1903: III–XCVII, 1904: III–LXIV, 1905: III–LXVIII.

⁸³ 1906-tól az évkönyvek nem folytatták az egyházmegyék történeti áttekintését, így a kükküllői, a nagy-szebeni, az udvarhelyi, az erdővidéki, a sepsi, az orbai, a kézdi egyházmegyék, valamint Dés, Nagyenyed, Fogaras, Illyefalva, Szászváros, Sepsiszentgyörgy, Székelyudvarhely, Kézdivásárhely és Marosvásárhely bemutatása elmaradt (Juhász I. 1955: 249).

⁸⁴ *Erdélyi Magyar Református Naptár* (1924–), *Szilágysági Református Naptár* (1926–1940).

⁸⁵ Szilágyi István: *Máramaros vármegye egyetemes leírása*. Budapest, 1876; Jancsó Benedek (szerk.): *Arad vármegye és Arad szabad királyi város monográfiája I–IV*. Arad, 1892–1913; Ortway Tivadar: *Temes vármegye és város története a legrégebb időktől a jelenig I–IV*. Budapest, 1896–1914; Lázár István: *Alsó-Fehér vármegye magyar népe*. Nagyenyed, 1896; Kádár József – dr. Réthy László – Tagányi Károly: *Szolnok-Doboka vármegye monographiája I–VII*. Deés, 1900–1905; Petri Mór: *Szilágy vármegye monographiája I–IV*. 1901–1904; Benkő József: *Hunyadmegyéről*. Déva, 1904.

Orbán Balázs 1868–1873 között jelentette meg *A Székelyföld leírása történelmi, régészeti, természetrajzi és népismei szempontból* című munkájának 6 kötetét, majd ezt kiegészítette a *Torda város és környéke* újabb kötetével, 1889-ben. A szerző a címben jelzett mindenik tudományág kutatási módszereit igyekezett érvényesíteni. Bejárt minden települést, amelyről könyvében szót ejtett. Elidőzött a helyi, megyei, egyházi levéltárakban, kivonatolta helyi tudósok, szenvedélyes gyűjtők okmánygyűjteményeit, a családi irattárakat, meghallgatta a szájhagyományt, a közelmúlt eseményeinek szemtanúit.

Orbán Balázs arra tett kísérletet, hogy történelmet írjon Székelyföldre, ezen belül az egyes székék számára, s ebben a történelemben minden egyes település önmagára találjon. Az Aranyosszékről szóló V. kötetben a szerző szándéka Aranyosszék társadalmának, történelmének egységét, kultúrájának gazdagságát bizonyítani. A régió „őstörténetét”, a megalapozó eseményt a következőképpen meséli el. „Hazánk második megalakulása korszakában”, „a mongol dúlást követett XIII. században történt újabb szervezkedés” idején keletkezett. „A Székelykő égremeredő sziklaormán büszkélkedő vár körül vívták székely őseink a mongolok ellen azon győzedelmes harcot, melyért jutalmul Aranyosszék területét nyerték” (Orbán B. 1871: 2–3). „A kincs és embertömött vár már-már elbukandó volt, midőn megjelent ott a hős székelyeknek egy mentő csapatja, mely a mongolokat egy a várőrízet által is támogatott véres harczban szétverte, a mongolok kezébe esett ezernyi magyar foglyot kiszabadította és a várat az ostrom alól felmenté; miért a megszabadított főúrtól jutalmul a várat és területét nyerték, s a kivívott győzelem emlékére a havast, hol a harcz folyt, Székelykőnek, a megmentett és a megmentők kezébe ment várat Székelyvárnak neveztek el.

Ezt követően csakhamar megjött az országos elismerés és jutalom is a hős székelyek részére, mert a király a Székelykő keleti alján elterülő szép termékeny földet, melyet a mongolok néptelenítettek, kiszakítván Torda vármegyéből, illetőleg Turda várától – melyhez tartozott –, Aranyosszék néven a győzelmes székelyeknek adományozta és a Székelyföld 5-ik székévé tette.

De nem csak itt a Székelykő büszke ormain tűzték ki a székelyek a győzelem zászlait, hanem több történész állítása szerint a mongol dúlaskor a belföldi székelyek a vármegyei magyarság védelmére lejövén, a tordai hasadék bevehetetlen sziklaszorosába, valamint a toroczkói és abrudbányai havasok barlangjai és oduiba behúzódva, a térségen szétszortott barbarokat (mongolok) annyi hősiességgel támadták meg és nyugtalaníták, hogy a Dalmátiából megtérő IV. Béla a Maros és Aranyos közti területet, melynek lakóit a mongolok vagy levágták, vagy rabságra hurczolták, kiszakítván a vármegyéből, *Aranyosszék* néven a székely hősöknek adományozta örökösen, székely joggal és törvényekkel ruházván fel.

Aranyosszék e szerint Tordavármegye területéből szakítottatott ki; a letelepített székely hősök elhozták ős hazájukból családjaikat, rokonaikat, el azokkal nemzeti ős szokásaikat, intézményeiket, önkormányzati ős szokásaikat, közigazgatási és törvényszolgáltatási módorukat, s alkották a vármegyék között azoktól eltérő, különálló, s az anya székelyhonnal intézményei azonosságánál fogva egybefüggő más kis *Székelyföldet*” (Orbán B. 1871: 3).

A kutatás során Orbán Balázs kiszállt az események színhelyére, bejárta a terepet, kísérőivel beszámolókat készített a korábbi leletekről, esetenként figyelmesen vizsgálta azokat, friss ásatásokat végeztetett. Minden esetben maga győződött meg informátorai állításának helyességéről, vagy a maga hipotézisét állította fel. Sinfalván járva megtekintette azt a kopár területet, ahol – Sinfalva és Szentmihály között – egykor Alsó-Sinfalva feküdt. Székelyföldváron a *Csetátye* határnevet hallva kísérőivel a falu határába sétált, s a szántások során előkerült törmelékek alapján azonosította a hajdani római vár helyét. Székelykocsárdon egy *Veresek és lovasok* határnév hívta fel magára a figyelmét. A szerző feltételezte, hogy a név veres darabontok és székely lovasok csatájának emlékét őrzi. A falu emlékezete szerint az eke fegyvereket szokott kiforgatni. Orbán Balázs a két sereg halottjainak „sírdomborulatát” is felfedezni vélte. Harasztos egykor a Roszpatak völgyében feküdt, temploma a völgy jobb oldali magaslatán. A leírás érzékletesen örökíti meg a terepszemlélet. „Ha kissé figyelmesebben vizsgáljuk e nyomokat, ráismerhetünk egy templom alapfalaira. Körülte sírok vannak.” Segítségét alakuldi a templom alatti sírboltba, s onnan napvilágra hozhatja a koporsókat, ám sajnálatára, az idő pusztító hatása miatt feliratukat nem tudja rekonstruálni. A *Pusztatemplom* határrészen járva maga is igazolta a falubeliek feltételezését, miszerint a templom gonosz támadás áldozatául esett. A romok alapján, a közöttük lévő csontokból Orbán Balázs a pusztítást a kuruc korra tette, s feltételezte, hogy a támadás istentisztelet hallgatása közben érte a védtelen lakosságot.

Jelenléte a települések számára is eseménynek bizonyulhatott. A településen, a határon járva kísérőit faggatta, megkerestette az időseket, a szemtanúkat, minden apró mozzanatra élénken figyelve. A helyi tudást a kellő tisztelettel és kritikus hozzáállással fogadta. Harasztoson a szájhagyomány a falunak a Bogát és a Hori nevű településekből való eredetét állította. Orbán Balázs örömmel igazolta a feltételezést. Ugyanitt szívesen jegyzi fel, hogy a megsemmisült Orbán kastély bástyákkal, sánccal, falakkal körülvett erőd volt, az erődbe beépített templommal. Kercseden derűsen mosolyogva örökítette meg azt a mondát, miszerint a pusztító ellenség elől menekülő lakosság a templom harangjait a közeli Lencsés kútba vetette. Ma is ott vannak, s minthogy átok ül rajtuk, ahányszor kivenni akarják, mindig lejjebb süllyednek. Kercseden arról tájékoztatták, hogy a falu másutt volt, s minthogy a tatárok felégették, a lakosság a mai településre költözött. Orbán Balázs kiigazította az öregek tudását. Az elpusztult falu nem Kercsed, hanem *Fejéregyháza* volt. Megkereste az elpusztult falu templomának alapfalait, falmaradványok, pinceüregek segítségével azonosította a romok lelőhelyét. Bágyon unitárius lakói a katolikus hívek újraterjeszkedésének idejéből mesélik asszonyaik hőstettét. Mikor az unitárius templom már-már elesni látszott, az asszonyok a pap méhkaptárait vetették a támadókra, s ezzel végérvényesen eldöntötték a harc kimenetelét. A történetet Orbán Balázs nemsokára Kövenden újra lejegyezte, ahol az asszonyok a támadó tatárokat futamították meg a Bardócné javasolta eszközzel. Sinfalván arról tudósították, hogy a falu határában szellemek által őrzött kincs van. Ugyanitt újra hitelt adott a szájhagyománynak, amely a dombtetőn elterülő templomnak katolikusok általi visszafoglalását

örökítette meg. Részletezően mutatta be az 1848–49-es évek traumatikus emlékeit. A kocsárdi leírást szószerint idézzük: „Nagy Zsigmond, a falu jegyzője, mivel az uraknak nagy ellensége volt, bízván az oláhokban, nyugton otthon maradt; de csakhamar házát körülfozták, két fiát felkoncolták, harmadik fiát és nejét felakasztották, mely iszonyatos látványra ő magát föbe lőtte. Egy másik Bodó nevűt czélba állítottak, ekkor elrejtőzött fia jött elő, kérve, hogy őt öljék meg, de öreg atyját kíméljék, azonban a kegyetlenek fiut apával együtt lemészárolták; másokat, kik sebesülve voltak, élve töviseltettek el s azután szalmával berakva, megégették” (Orbán B. 1871: 73). Bágyon esetében hasonló részletességel tért ki báró Jósika János reakciós fondorlataira, a bágyoniak hazafias kiállására.

Bejárta az épületeket, a temetőket, feliratokat örökített meg. Munkájának időálló voltát az áttekintett dokumentumok, az ismert történettudományi szintézisek és közlemények nagy száma, a kortárs tudósokkal kialakított konszenzus, a helyi tudás felgyűjtése és az analitikus terepszemle alapozta meg. Az aranyosszékiek számára elsőnek fejtette meg a településnevek etimológiáját, állította fel a régió településmorfológiáját, a lakosság genézisét, keveredését, felekezeti ingadozásait és csatározásait. A nemzeti történelem alakjait kapcsolatba hozta a településekkel, beazonosította, s így látogathatóvá tette a régió és Erdély, vagy legalább a települések sorsát eldöntő események helyszínét. Prioritási rendet állapított meg a régió építkezésében, a fennmaradt ereklyék, tárgyak keletkezésében. Megnevezte azokat a literátorokat, akik elszármazva, vagy az aranyosszéki falvakban tevékenykedve munkásságukkal öregbítették a régió hírét. Azaz, olyan történelmet szerkesztett, amelyből az önbecsülés, a történelmi tudat táplálkozhat. Máig tartó népszerűségét ezzel alapozta meg.⁸⁶ Monumentális munkáját a tudomány is becsüli a lenyűgöző adatgazdagságért, a szintetizáló készségért.

Az *Aranyosszék* című összefoglaló a sorozat V. darabja, 1871-ben látott napvilágot. S bár a kiségió valójában 22 településből áll, Orbán Balázs 63 községet és falut mutat be. Marosvásárhelyről indulva a Maros mentén leereszkedett Nagylakig, az Aranyos mentén érintette a Torda vármegyei településeket. Könyvének középpontjába a széki falvakat állította, s utána a Torockói-völgyön áthaladva további településeket fedezett fel. Néhány esetben aránytalanul terjedelmes leírást készített (Felvinc, Torockó), de figyelme egyetlen település felett sem siklott el.

Mészkőről megállapította, hogy neve először az 1332-es pápai dézsmák regesztrumában tűnik fel. Az Aranyos mentére települt kézdisszékiek „másodgyarmata”, lévén, hogy a támadók által elpusztított települések (Átaltelek, Pardéfalva) menekülő lakói alapították. Megcsodálta a falu alabástrom talapzatát, római építészeti maradványokat azonosított. Kinyomozta, hogy Rákóczi György 1655-ben itt adományozott házat egy katonájának. Valamint, hogy Mészkői Miklósi András diák Apafi Mihály idejében tolmácsként szolgált a portán, 1675 táján.

⁸⁶ Kósa László állapítja meg, hogy Orbán Balázs töméntelen történelmi adatot halmozott fel, összefüggő történelmet azonban nem tudott szerkeszteni: „Amit a kis egységénél meg tudott valósítani, azt egészében véve nem tudta elérni, mert gátolta a helyhez ragaszkodás” (Kósa L. 1968: 90, 2001: 54).

Kutatásai szerint Felvincet Vincz néven András király az esztergomi érsek káptalanának ajándékozta 1219-ben. A László király adománylevelét megerősítő 1291-es okmány a falut Aranyosszékhez sorolta. Kezdetben a szomszédos Harasztos vagy Földvár filiája volt, ezért nem szerepelt az 1332–1338-as regesztrumban. Okmányai elpusztulta miatt nem tudni, mikor emelték várossá. Feltehetően Zsigmond király adományozta a városi címet. A városban megpihent Izabella királyné, majd 1575-ben itt táborozott Báthory István. A város rendszabályait Rákóczi György fejedelem fogadta el, 1643-ban. 1659-ben a trónról elűzött Barcsai török csapatával Felvincre húzódott, innen hívta táborába a székelyeket. A törökök a várost feldúlták. 1729-ben a városban halt meg a kuruc-ellenes Tiege tábornok.

A város lakossága protestáns vallásra tért. A katolikus vallás az osztrák ház bátorítására tért vissza Vincre. Később erőszakkal filiákra tett szert (Sinfalva, Harasztos).

A közelmúlt, az 1848–49-es évek tragikus eseményeit a szerző már sokkal részletesebben mutatja be. Az 1848. november 13-i román támadásnak 52 személy esett áldozatul. Az elmenekült lakosság 1849 tavaszán tért vissza a kopár településre. Az újabb erőszak 1849. augusztus 14-én érte el a települést. A 2000 lakosból 500-an maradtak életben.

A korábbi szokáshoz híven, a leírás tartalmazza a településen szolgált lelkészek névsorát, a városban tartott közgyűlések és tiszti gyűlések jegyzékét.

Az Aranyosszék kötet megírása során a szerző kivonatolta a Felvincen található kiáltás- és szabadalomleveleket, a településen található „A nemes széket illető eredeti levelek” kétkötetes gyűjteményét. Hivatkozási alapul szolgált a kolozsvári református kollégium, a gyulafehérvári káptalani levéltár iratanyaga, Bethlen Farkas *Históriája*, valamint Kőváry László, Kemény József, Benkő József tudományos munkássága, a kor tudós lapjaiban publikált források. Székelykocsárd múltjának rekonstruálásához felhasználta a helyi születésű Gálfi János *Erdély Történelmi Tárában* közölt önéletírását, Kemény József erdélyi oklevélgyűjteményét. A falu határában 1662-ben a németek és törökök között lezajlott csata leírását a tordai ferences szerzetesek házi történetében találta meg. Az 1707-es kocsárdi kuruc–labanc csata megörökítését Cserei Mihály emlékiratából jegyzi ki.

A terepen való viselkedését, a Tordáról írott monográfia adatainak összegyűjtését az egyik szemtanú a következőképpen örökölte meg:

A kik Torda város monographiáját kényelmes karosszékeikben ülve olvasgatják, nem igen gondolnak arra, hogy önzetlen írója milyen fáradságos úton jutott el annak adataihoz; különösen azon adatokhoz, a melyek a megszokott ismertetésekön kívül a város római korbeli határait s az azutáni változásokat érdekelték, avagy a régi határnevek topographiájára és a mostani elnevezések közötti identitás megállapítására vonatkoztak. Az önként következik, hogy a városi levéltár adatait és adomány-leveleit 4-5 éven át, a nyári szünetek alkalmával kiszakított szabadságideje alatt minden évben egy pár hétig kutatni és böngészni kellett, hanem az már kiváló lelkiismeretességéről tesz tanúságot, hogy miként járta el házról-házra a város öregeit, állás és rangkülönbség

nélkül, hogy a város forradalmi szereplésének körülményeit s az azokban résztvettek neveit, rangjukat, állásukat és viselt dolgaikat megörökítse s ez által azon zászlóaljok történetéhez, a melyekhez az illetők tartoztak, egy későbbi kor történelemírója számára a még megmenthető adatokat megmenthesse. Ezen minutiosus eljárás – mely szorosabb értelemben nem is tartozik egy monographia keretébe, legalább a közelebbi kort értve, nem – fényes bizonyítéka annak, hogy a boldogult író minő pietással viseltetett a 48-iki küzdelmek és törekvések emléke iránt, s minő hangya szorgalommal igyekezett a legkisebb homokszemeket is összehordani, melyekben lángoló hazaszeretete ezen időszak dicsőségének visszasugározását látta.

Mikor Orbán Balázs Tordára jött, azt egy pár jó ösmerősén és a Velits-családból álló rokonain kívül más nem igen tudta; ha reggel érkezett, még ugyanazon napon, ha pedig este, már a következő reggel hétszámra felfogadott egylovas fogatával neki indult a 20 ezer holdas határnak, nem vivén egyebet magával, mint jegyzőkönyvét, egy kis hideg étket, a mi rendesen barna kenyér, szalonna, kofa-pecsenye és egy pár retekből vagy zöld hagymából állott, meg egy ivó poharat, a lépten-nyomon kínálkozó forrásvizek kedvéért. A hogy kiért a városból, leszállott a szekérről s elkezdett gyalog barangolni, minden munkás embert vagy dolgoztató gazdát megkérdezve, jegyezte pontosan a határrészek, dűlők és csapások neveit s kereste az eltűnt falvak és praediumok nyomait, egy kórákásnál vagy sajátosabb alaku dombnál órákig eltűnődvén és vizsgálódván. Kitűnő gyalogló volt, egyik perczben a völgyek aljában lehetett látni, a másokban már fenn volt a hegytetőn, órákig, sokszor pedig egész napon át vizsgálgatván a kilátások irányát, hogy kivált a római őrházak és vigiliák nyomait megállapíthassa, melyek oly pontokon voltak elhelyezve, hogy például a Felek és kolozsvári hegyektől egészen a Maros teréig kényelmes áttekintést nyújtottak; a déli ebéd, ha szép idő volt, egy-egy forrás mellett esett meg, ha pedig erősen sütött a nyári nap vagy eső volt, valamelyik oláh hodályos fészérében. Ugyanez szolgált éjjeli tanyául is. Ha az erős zápor az utakat járatlanokká tette, ilyenkor aztán a széna vagy sarjuból készítette sajátkezüleg az ágyat s prémes bundával takarózott.

Ilyen barangolásai közben, ha egy-egy értelmesebb gazdára akadott, egész lelkesen beszélt az ősök viselt dolgairól s megmagyarázta a báméskodó atyafiaknak, hogy ebben s ebben a határ-részben mi volt, melyik falu állott ott hajdanában vagy melyik csatának mikor és hol zajlottak le véres eseményei.

Semmit sem fogadott el ingyen senkitől, mindent megfizetett s a legkisebb szolgáltatást sem hagyta jutalmazása nélkül.

Reggelenként már a 4-5 óra a határon kapta s már öreg éjszaka volt, a mikor haza vetődött, hogy szegényes vendéglői szobájában pihenje ki a nap fáradalmaival, a mire természetesen csak akkor kerülhetett sor, ha napi jegyzeteit rendezte és külön lapokra szépen letisztázta; akárhányszor megesett, hogy a rossz idő miatt napokig valamelyik hodályos vályog vityillójába szorult be s ekkor aztán a szekeres lóháton koczogott be a városba, hogy a tej-, sajt- és tojásféle mellé egy kis harapni valót is vigyen s leveleit vagy az „Egyetértést” a postáról kiszállítsa.

És ez így ment 4-5 éven át, minden nyáron 4-6 hétig, a nélkül, hogy a városban láták volna vagy érdekelteken kívül valaki tudta volna, hogy itt időzik.

Annyira önzetlen volt, hogy ilyen kirándulásokra a városi tanács által felajánlott előfogatot nem fogadta el soha s egy és más ürügy alatt mindig kitért, – de úgy, hogy senkit sem sértett meg vele.

Mint a méh, úgy gyűjtötte lankadatlan szorgalommal a városra vonatkozó topographiai és helyi adatokat, hogy a multja iránti lelkesültségének megfelelő tartalommal vihesse könyvpiacra hattyudalát: „Torda város és környéke monographiájá”-t.

Alólírott, együttesen városi polgármester Velits Ödönnel, még 1888-ban is szerencsés lehetett a monographia érdekében több levéltári adattal szolgálni, mert a nyomdai munkálatok alatt is naponként érkeztek levelek, melyekben újabb és újabb kérdéseket tett, egy s más dolog vagy egyénekre vonatkozókat s mely levelek lelkiismeretessége és mindenre kiterjedő figyelmének legfényesebb revelációi.

Szolgáljon az is egyéniségének jellemzésére, hogy munkájáért sem nem kért, sem nem fogadott el a várostól, az előfizetéseken kívül, semmit, s még az ellen is tiltakozott, hogy a kiküldött küldöttség – mely a díszolgári oklevelet volt viendő – hozzámenjen és pedig a legnemesebb indokokból származó oly határozottsággal, hogy a küldöttséget vissza kelle vonni s a díszokmányt minden czeremónia nélkül Budapestre posta útján elküldeni.

Váratlan halála a város közönségét a legnagyobb fájdalommal érintette s részvétének a koporsóra tett díszes koszorúval s a temetésre a polgármester Velits Ödön vezetése alatt Udvarhelyre kiküldött három tagú bizottsággal adott kifejezést, mely küldöttség a családtagok részére a város részvétiratát is vitte.

Torda város közönsége minden fiának áldása, kegyelete és hálája virraszt a Szejké fürdő árnyas fái alatt pihenő önzetlen és feledhetetlen jó barát álmai felett!! (Nessenfeld M. 1890.)

Aranyosszék történelmét a következőképpen korszakolta: a római kor nyomai, a honfoglalás és a kézdi székelyek telepítésének kora, a tatárok, törökök támadásának, az erdélyi fejedelmek uralkodásának kora, a kuruc harcok ideje, az 1848–49-es évek dicsőséges és tragikus eseményei. Ebbe a mélybe ágyazott történelmi narratívába kapcsolja be külön-külön az egyes településeket.

Az önkényuralom évtizedei után a székely népnek, az egyes települések lakóinak bizonyára felüdülés volt e heroikus történelmet olvasni. A szerzőnek is ez volt megfogalmazott szándéka. Előfizetési felhívása szerint „Hazánk átalakulás alatt állván, az önismeret legfontosabb feladataink közé tartozik” (idézi Kósa L. 1968: 88). S bár a történettudomány később csak részleteiben tudta hasznosítani a nagy szintézist, megjelenésétől kezdve máig állandó használatban van a lokális társadalmakban. Amint azt a tudománytörténet megállapította: „Hosszú évtizedeken keresztül a székely lelkészek és tanítók ebből a hat kötetből magyarálták híveiknek és tanítványaiknak a községek történetét” (Kósa L. 1968: 90). Mondhatni, alig van Orbán Balázs vállalkozásához hasonló munka, amely ilyen széles olvasóközönséget tudott lebilincselve tartani megszakítás nélkül, egy

és negyed évszázadon keresztül. Könyve messze kilépett a könyvtár világából. A múlt, a kultúra, a társadalom romantikus, patriotikus szemléletű bemutatása a székely öntudat és önismeret forrásává vált. Az általa feltárt adatok beépültek az orálisan közvetítendő tudásba, s számtalan tudományos és tudománynépszerűsítő írásba és előadásba, a hétköznapi és jeles napi diskurzusok részévé váltak. Az orális, az írott és a tárgyi forrásokra alapozó kutatómódszertana követhetőnek és utánozhatónak bizonyult.

Tananyagként kidolgozott és oktatott régió- és településtörténelmek

A történelemoktatás kezdeteinek feltárására irányuló kutatások, a tankönyvelemzések rendre rekonstruálják azokat a narratívumokat, amelyekben a nemzeti múlt megszületett és leírhatóvá vált. Lajtai L. László 15 darab, 1777–1848 között kiadott, Magyarországon és Erdélyben használt tankönyv elemzését végezte el. Megállapítása, hogy a születő nacionalizmusok és a történelem írása és oktatása szoros kapcsolatban voltak egymással. A megszilárduló nemzeti narratívában visszatérő motívummá vált az ősökre és a rokonokra, a hon elfoglalására, a vallás felvételére, a rendi társadalom megalapítására és fenntartására vonatkozó sztereotípiák (Lajtai L. L. 2004). Czoch Gábor kutatása a 19. század második felében megjelent történelemkönyveknek a magyar ipar és polgárság történetével kapcsolatos képét rekonstruálta (Czoch G. 2006).

Feltételezhetően tanítók a szerzői annak a három javaslatnak, amelyet 1897-ben vitattak meg körzeti tanítótestületekben. A kéziratok *Javaslatok Torda-aranyosmegye földrajzának megírására* címmel őrződtek meg.⁸⁷ Borbély József a tordai tanítói kör gyűlésén tette meg a javaslatait. Szerinte az elemi oktatásban részesülő III. osztály földrajz-könyvének a következő fejezeteket kellene tartalmaznia: *I. Tájékozódás a szabadban, II. Tájékozódás az iskolában, a táblán és más tárgyakon, III. Kisebített mérték, alaprajz fogalma, IV. Helyiség, lakóhely, szülőföld és község, V. Határ, VI. Léggör, időjárás, évszakok, VII. Lakosok, VIII. Termények, IX. A vármegye, X. A vármegye közönségeinek leírása folyók szerint, XI. A vármegye kormányzása, XII. A szomszéd vármegyék, XIII. Székhely és vármegye.* A felvinci tanítói kör keretében Kolumbán Károly 1897. február 27-én terjesztette elő elképzeléseit. Benne a felhasználandó orális, írott és nyomtatott források megválogatását hangsúlyozza: „ezeket is csak szigorúan megrostálva igaz meggyőződésük szerint használják fel.” További alapvető követelmény a vidékhez való ragaszkodás érzékeltetése: „kiéreznék miszerint szerző szívből szereti megyénk földjét és népeit”. A tankönyvnek rendre Torda város és Torda-Aranyos vármegye leírását kell tartalmaznia. Ennek keretében kell bemutatni a történelmi, művelődéstörténeti epizódok helyszínét, akárcsak a települések történelmét. A *lieu de mémoire* korai meghatározása a következőképpen hangzik: „Amint az utcákat tárgyalja, alkalom szerűen ismertesse meg az ottan található templomokat, hivatalokat és azok helyiségeit, iskolákat, főterét vagy piacczát, pénzintézeteket, gyógytárakat, felekezetek, egyletek, vagy magánosok diszesebb épületeit, fogházat, kórházat, a betegsegélyző egyesületet, történeti nevezetességű tereket, esetleg emlékoszlopokat, pár előkelőbb vendéglőt – kifejtve különösön a vidékiek érdeke szempontjából

⁸⁷ A kézirat a Román Akadémia kolozsvári fiókjának kézirtárában található. Jelzete: MsU 1670 A–B.

annak szükségességét. Továbbá a város használtabb táncz és hangversenyek helyiségeit, a posta távirda épületét, történeti nagyjaink szülőházát, a vasúti állomást, az Aranyoson lévő régi nagy fahidat. Ha néhány jobb vizű kút található, azon buzditással említették fel, miszerint ahol ivóvíz hiány van, egészségi szempontból – az általános vízvezeték be rendezése – mily szükséges lenne! Hivassék fel e figyelem a köztisztaságra szolgáló földalatti csatornákra is. Sorolja fel: a sóbányát, fürdőket és gyógyhatásukat, a kertészetet és annak hasznát, fateleét, czelulosegyárt s a gyárak fontosságát, köztemetőt, fapiacot, állat vásártért, a város legtökéletesebb malmát stb.

A város fekvése meghatározásánál a határoló szolgált Aranyos folyó és a hegyek felemlítendő. Midőn szerző a város határát ismerteti magyarázza meg hogy a határon lévő szántó földek, rétek, legelőhelyek, szőlőhegyek, gyümölcsösök és erdők mi célra használtak és mit teremnek? [...] Tordának levegője, állatai, gabonaféléi, iparkereskedelmével szintén ezen pont alatt lehet foglalkozni. Végül foglalja össze Torda rövid történetét.”

1897-ben a tervek meg is valósultak. 29 tanító 24 helység földrajzi, valamint 13 helység történelmi leírását készítette el. A tanítók megbízásából a kéziratokat Kovács Dániel szerkesztette és másolta egybe. A kézirat *Községék ismertetése Tordaaranyosmegyéből az elemi iskolai III. osztály tananyagának megfelelő terjedelemben* címmel került iskolai használatba.⁸⁸ Az egyes településeket bemutató szerzők Orbán Balázs munkájára és a szájhagyományra támaszkodnak. 1-2-3 kézírásos oldalon iskolai használatra rövid történelmet szerkesztenek az egyes települések számára. Általában a távoli múltat és az emlékezetben élő közelmúltat jelenítik meg. A dokumentálás helyett gyakran hipotetikus módon dolgoznak ki egy-egy falutörténeti epizódot. „Bár okirataink a község eredetére, lakóira vonatkozólag nincsenek, régi magyar neveikből azt következtethetjük, hogy már a régi időben szerepeltek.” (Alsódetrethem) „Szájhagyomány szerint szász telepítvény lenne, de néhány családi néven kívül egyéb adat erre nincs.” (Tordaszentlászló) „A monda szerint a múlt század végén, vagy a jelen század elején Felső-Jára is lehetett, mert a templom és a torony alapfalazatára is ráakadtak, sőt egy régi harangot is találtak. Állítólag a tatárjáráskor pusztult el. A rómaiak idejében bányász nép lakhatta, kik különösen arany mosással foglalkozhattak, mit bizonyít a Járavize mellett mintegy 7 kmtr. hosszúságban több helyen tömegesen található mélyedések, földhányások. A talált épület maradványok közül a téglák és fedőcserepek, mik igen szilárdak, nagyok, római eredetűek. 1848. január 15-én a havasról betörő oláhok kirabolták a községet, az épületeket felégették, a lakókat leölték. Az elmenekült lakók 1851-ben tértek vissza s kezdték újra építeni a helységet.” (Alsójára)

Településmonográfiák

Stephanum Sako 1820-ban *Erdélynek Rövid leírása vagy Geográfája* című 19 oldalas autográf munkájában a régiót a következő szempontok szerint mutatja be: fekvése, szomszédjai, levegője, termékenysége, vizei, nagysága, lakói. Rendre keríti sorra a „magyarok vármegyéit” (Belső-Szolnok, Doboka, Kolozs, Torda, Küküllő, Fejér, Hunyad), a

⁸⁸ A kézirat a Román Akadémia kolozsvári fiókjának kézirtárában található. Jelzete: Ms U 1670/A.

székely székeket, a szászok székeit, a „szélbeli katonaságot” (Hátszeg vidéke, Szebenszék, Fogaras földje, Bardocszék, Csík és Gyergyó, Doboka, Belső-Szolnok, Beszterce vidéke, Aranyosszék).⁸⁹

Szentmártoni Samu *Thorockó* című monográfiája a 19. század második felében készült, a helyiek kérésére.⁹⁰ Tíz fejezetben mutatja be a települést. Ezek a következők. 1. *Fekvése, urai, vidéke.* 2. *Legrégibb kora, stájerhoni gyarmat, lakosai.* 3. *Kiváltsága, a Thoroczkay úrcsalád, magiszterek.* 4. *A város élettörténete Dózsa parasztháborúján innen.* 5. *A torockószentgyörgyi vár.* 6. *A baromtartás, a földművelés.* 7. *Zsir-boros bányász élet, nyavalyák, népesedés.* 8. *Ásvány termék, vasbányák, vasmivészet, jövődelem, kiadás.* 9. *Iskola, innepélyekkorai szokások, tisztaság.* 10. *Erő-hatalom jelek, vasmivészeti ipar hieroglyphicum.*

Tudomása szerint a település „legrégibb lakosai” a mostani falu közelében lévő Remete nevű völgyben laktak.⁹¹ „Ekkor az olvasztó kemencéket – úgy amint értettek hozzája – szárazra építettek, és szenelésre alkalmas erdődarabok tövibe; hol nagy erőlködéssel lábitokkal tartották mozgásban a fúvokat. E kinos vaskészítés nyomait lehet mais sokfelé látni, a hátra hagyott vassalak maradványokban, ott is hol alig lehetne képzelni. E’ tengő hazai vas mivészetet virágzóbbá tenni hozatott be a thorockai népelőde egy stájerhoni szorgalmas német gyarmat Eisen vuzel nevű helységeből; melynek ma hihetőleg Eisen arz felel meg. [...] E’ gyarmat vetette meg a mostani város alapját, építette közelebb a’ vas bányákhoz, patak mentibe, és erre a’ vizerejével fútató kohokat s vas nyújtó erőmíveket. [...]” A stájer lakosság beköltözését a szerző nem tudja, nem tartja szükségesnek dokumentálni. E népelem mellett az ősök egy zsidó rétegét feltételezi. Érvelése: „Azon magyaroknak – ha csekélyebb részeis – magyarosult zsidók voltak vagy leg alább mesterségi tekintetben magok vagy apáik zsidok alárendeltjei, kik itt is mint bányász városokban kezelték a pénz hajtó bányászatot. Ezóta hosszú idő folyt le; de még ma is a vidék szókban, egyes helyek, mesterségi eszközök elnevezéseiben fenntartja e zsidó nyomokat; mint ezt egyházi irok nyomott és kéziratú munkáikban is lehet látni.”⁹² A Mátyás király uralkodását követő korszakban a havasi román invázió elől a környékbeli falvak magyar lakossága Torockóra menekült, a helyi lakosság újabb dúsulását és keveredését eredményezve. A szerző ez alkalommal is kénytelen mellőzni a bizonyító dokumentumokat, s feltételezésekre és szóhagyományra hagyatkozni. Ismét idézzük a leírást: „valamint Torockó úgy Szgyörgy is több új lakosokat kapott a városhoz kapcsolattott nevezett helységekből melyeknek Mátyás idejében kevés kivétellel magyar; de csakis néhány lakosai voltak. [...] Ez áttelepedés okául csak gyanitolog azt lehet gondolni, hogy ha a nevezett faluknak Mátyás kora előtt feles magyar lakosai lehettekis: de valami csa-

⁸⁹ A kézirat a Román Akadémia kolozsvári fiókjának kéziratárában található. Jelzete: MsU 1420.

⁹⁰ A kézirat a Román Akadémia kolozsvári fiókjának kéziratárában található. Jelzete: MsU 1386. Terjedelme 44 lap.

⁹¹ E motívum korábban Orbán Balázs leírásában is szerepel (Orbán B. 1871: 214).

⁹² Orbán Balázs Székely Sándor 1838-ban közölt írásából kölcsönzi a torockói nyelv zsidó elemeit (Orbán B. 1871: 199–200).

pás miatt ki pusztulván most midön oláh országból, s az északi szélbeli havasokrol nagy számban seregeltek be az oláhok, minden a király Mátyás által adott kemény parancs és éppen az igazságtalanságig erős hazai intézkedések ellenére; néhol mégis a pusztán álló telkekbe be szállítottak, kiürült faluk általuk népesítették mint ittis történhetett. A' csak néhány magyar pedig benne az új elemekkel nem tudván öszve fénni kiköltözött vér- és nyelvrokonaihoz, annyivalis inkább, hogy ez idő kornak vériben lévén megigázni kit meglehetett, s magok a hazai törvények is az elkeseredésben vergődött nép ügyét földhez csapással orvosolván, hogy még csak föl se kelhessen, e tekintetben a beköltözött oláhokkal könnyebb volt bánni [...].”

A szociogenezis mellett a településtörténet következő motívuma a bányavárost megillető kiváltságok eredete és sorsa. Nem tudni, melyik fejedelem kezdeményezte a torockói bányászok protezsálását. A IV. Béla által kibocsátott kiváltságlevél a tatárpusztítás idején megsemmisült. Az eredeti okirat hiányában a város ki van szolgáltatva fejedelmek kénye-kedvének. Sorsukat megnehezíti, hogy a Thoroczkay család jogot formál a bányászok adójára. S bár Dózsa György paraszthadai a család levéltárát, pecséteit elpusztítják, feudális jogaik támogatásához megnyerik a fejedelem támogatását. A Thoroczkay család követeléseinek 1702-ben német katonaság szerez érvényt. A templom udvarára menekült férfiakat megkötözik, bitófára akasztják. A véres megtorlás a követelők kapitulálásával ér véget. A város lemond a bányászprivilegiumokról, a város és az egyház leveleit elkozzák. Az életben maradottak a környező hegyekben keresnek menedéket. E történet utolsó fordulata a III. Andrástól nyert kiváltságlevél másolatának felbukkanása, amely megoldja a a település évszázados gondjait.⁹³

A monográfia szerzője a település, a helyi életvilág ismeretéről tesz bizonyosságot. Lábjegyzetben a helyi lakosság ismereteit hivatkozva. A 16. lapon felsorolja, hogy a szekérral utazónak milyen kiadásokkal kell számolnia. Az itt található lábjegyzet egy helyi személy tréfás megjegyzését teszi közzé: *„Egy eszélyes öreg a stájeri gyarmat ivadékaik közül nemrég újain sorolgtatván elé a' sokféle sérelmet, azt a megjegyzést tette végül: hogy a Thorockóra be költöztetett német telep ha tudta volna mily vendégszerető a magyar, nem vetkezi le saját nyelvét, mert így eme szivből szakadt természetnek még mais hasznát élvezhetné. De hogy kedve kerestiben öszve olvadt a nemzettel, s egészen magyar lett, azzal ugyan ebüljárt!”* A 22. lapon a szerző a földművelésről értekezik. A határforduló termését pontosan azonosítja: *6500 kalongya, amiből a tized 650. Marad tehát 5850 kalongya.* A tizeddel kapcsolatos lábjegyzet: *„E tizedben benne van a thorockzai papságnak járó negyed, körül belül: 120 kalongya.”* A 26. lap főszövege a településen gyakori „nyavalyákat” tekinti át. A golyvához a következő lábjegyzet kapcsolódik: *„Két gagyi [...] régen, egyik vizen innen, másik vizen túl szóharczba elegyedvén, egyike mi-*

⁹³ A bányavárosnak kijáró privilégiumok megcsorbulása Torockó lakosságát hosszas pereskedésre kényszerítette. E pereskedésben a sikert garantáló tényezőnek ígérkezett a lakosság stájerotrszági – osztórák – eredete. Ennek bizonyítására született az említett eredeti „másolat”, amely állításával máig hatóan – alaptalanul – befolyásolta a lakosság eredettudatát. A hamisítvány eredetéről, történetéről és hatásáról: Jakó Zs. 1977.

után ki fogyott társát kisebbítő szavakból, utoljára meg fogva nagy mérgesen saját le csügögő golyváját, s ezt kiáltotta: te hitvány te! Neked ilyen sincs!!”

A szerző sokrétű életműve közepette tett kitérőt Torockó monográfiájának megírására. Művei: *Honunki jelen 's hajdani idegen népek ösmertetése* (másolat, 1837), *Unitárius írók életére és munkáira vonatkozó adatok* (1876), *Az unitárius vallás kifejlése 's történelme különösen Erdélyben* (másolat, 19. század második fele), *Keresztény vallásos erkölcs tudomány* (19. század).

A település múltjára vonatkozó tudása egyenetlen, az idő, az események ábrázolása aránytalan. A szerző nem kíván felzárkózni a történelemírás kánonjaihoz. Gyakran él feltételezésekkel, nem rejtegeti tájékozatlanságát, bizonytalankodásait, forrásainak megnevezése nélkül tesz kijelentéseket, gyakran foglal állást a történet egyik vagy másik szereplője mellett. Az előképhez, Orbán Balázs monográfiájához való kötődése nyilvánvaló, olykor a megfogalmazás szintjén is felismerhető.⁹⁴

A helytörténeti irodalom az elmúlt évszázad során termékeny, keresett populáris irodalomnak bizonyult. Egyetlen évtized (1970–1981) alatt Magyarországon 120 település-monográfia látott napvilágot (Szilágyi M. 1984).

Az utóbbi évek terméséből egyetlen füzetet ragadunk ki. Csepregi Imola Eszter 2005-ben közölt településmonográfiát. A füzet címe érzelmi elkötelezettséget jelez, érzelmi szálatat pendít meg: *Apáink drága arca*. Az alcím szerint a kiadvány *Hegyközpályi monográfiája a kezdetektől 1920-ig* (Nagyvárad, Prolog Kiadó, 2005).

A szerző az indokolt mentegetőzést a következőképpen teszi meg: *„Nem áll mögöttem gazdag írói pálya, csak egy huszonéves magyartanár nő vagyok, aki megpróbálok bemutatni egy kicsi falu, Bihar megyei község – sajnos, elég hiányos – történetét. Nem törekedhettem a teljességre, mert nem állt módomban az összes dokumentum előaknázása. [...] Mivel Hegyközpályi története a mai napig szinte csak levéltári adatokon, egyházi jegyzőkönyvekben, leveleken és a Hegyköz átfogó történetét tartalmazó tanulmányokban vázlatosan létezik, ezért szeretném ezt a történetet a legpontosabban összefoglalni és bemutatni, amennyiben tőlem telik. A Hegyközpályiban egykor működő levéltár az 1980-as években tűzvész áldozata lett, így nagyon sok jegyzőkönyv és egyéb adat elpusztult”* (Csepregi I. E. 2005: 7). A szerzői szándék motivációja a következő: *„Mi, a felvilágosult, nyúlabb értelmű, a modern kor kívánalmaihoz igazodó, az Unióba bejutni vágyó fiatalok szüleink, nagyszüleink válláról szemlélődünk, és keressük az új világban a régít. Úgy érzem, hogy nem becsülhetjük eléggé önmagunkat, nem értékelhetjük a márt és érdemtelenek vagyunk a jövőnkre is, ha megtagadjuk múltunkat”* (Csepregi I. E. 2005: 7–8).

⁹⁴ A megfelelések közül tallózva: a a legkorábbi, a lábítókkal történő vastermelés, a vassalak halmok megletére való hivatkozás; az első kiváltságlevelél adományozója kilétének találgatása; az Enyeddel és Orbóval való 1373-as határper; Dózsa hadainak pusztítása a torockószentgyörgyi levéltárban; a Thorockay család gyermekkirálytól, II. Lajostól 1516-ban kapott új adománylevele; az arany-és ezüstbányászat idegeneknek való átengedése a Thorockay család által; a jobbágsors eluralkodása Torockón Barcsay Ákos uralkodása idején; a város 1702-es pusztulása.

A szerző néhány, a vidékre vonatkozó történelmi, természetrajzi, oktatás- és vallástörténeti munkát választ alapul. Ezek periodizációját, eseménytörténeti megállapításait és értékítéleteit mint keretet fogadja el, s e keretbe illeszti be a Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltárában található iratok adatait. A bevezető fejezet az árpádkori településhálózat kialakulásáról értekezik, szemelvényeket tesz közzé *Hegyközpályi történetéből az 1692 előtti időkből*, ezt követi *Pályi története 1692 és 1920 között*, majd az egyházközség történetének „legfontosabb adatai” és „a tanügy helyzete Hegyközpályiban”. Az egyháztörténeti összefoglalás hálás területnek bizonyul. Az egyháztörténeti munkák gyakran említik a települést, a püspöki levéltár gazdagon tartalmaz forrásanyagot. Ilymódon könnyű rekonstruálni a református templom történetét. A templomi feliratok, a klenódiumok felirata megbízható adatokat szolgáltatnak az időbeli rések kitöltésére. E fejezeten belül a történelmet felvételekkel is szemléltetni lehet.

Anyai ágon a helyi közösségbe visszazálló szerző két alkalommal mutatja fel a helyi szó hagyományt. Az ellenséges seregek támadásai elől a lakosság földbe vájt vermekbe menekült. *„Több ilyen veremre vagy járatra véletlenül találtak rá, ugyanis helyenként beomlott a föld a szekerek alatt az úton, vagy a kertekben azok megmunkálása során. Állítólag annyira mélyek voltak ezek a vermek, hogy amikor egy szerkeret húzó lü alatt beomlott a föld, egy ló lábnyi területre tizenkét szekér földet hordtak. Volt egy kiegészített járat, amely a faluban terjedő legenda szerint egészen a bihari földvárig vezetett”* (Csepregi I. E. 2005: 20–21). Később egy vándortörténetét lokalizálódását említi meg. *„Egy anekdota szerint Pályi a rigótojáról vált »híressé«. A múlt század közepe táján ugyanis az egyik gazdának volt egy Rigó nevű lóva. Amint a ló az istállóban álldogált, addig jött egy tyúk, kapirgálni kezdett a szalmában és nagy rikácsolás közepette tojt egy tojást, éppen a ló fara alá. A nagy zajra beszaladt a gyermek, meglátta a tojást a ló alatt, és örömben elordította magát: Idesapám! Jöjjék gyorsan, megtojt a Rigó! Ezt a páratlan eseményt el kellett újságolnia mindenkinek, ezért a faluban nevetségessé váltak. Ez a mese a környező településekre is kiszivárgott, mindek következtében Pályi gúny tárgyává vált”* (Csepregi I. E. 2005: 27).

Következtetések

A bemutatott források különböző eredetűek, és eltérő szándékkal születtek meg. A toronygombiratok és az esperesi jelentések egyházi-vallásos keretben készültek el, a vármegyei monográfiák és Orbán Balázs leírásai a közigazgatási egységek komplex szempon-tú bemutatására vállalkoztak, a Torda-Aranyos vármegyei néptanítók oktatási célokat követtek, Szentmártoni Samu és társai a vidéki műhelyükben ötvözték kéziratos füzetbe a településükre vonatkozó tudásukat. E változatosságban azonban ugyanaz a motiváció csapódik ki: a lokális múlt iránti érdeklődés, a lokális történelem megszerkesztésének igénye. A toronygombiratok ezt a gyakorlatot korai időből villantják fel, általánosnak nevezhető meglétét a további források a 19. századból bizonyítják. E gyakorlatban a következő motívumok fedezhetők fel.

1. A tér tagolódását, a régiók, a települések felfedezését történelemmel való ellátásuk követi. A történelem olyan narratív alakzat, amely települések között, településen belül szociális egységek között kapcsolatokat állapít meg, a tér látható, használatban lévő elemei (épületek) között időbeli viszonyokat következtet ki. A helytörténet központi szereplője a lokális társadalom. A történet e társadalom hőstetteit, elszenvedett vereségeit, a megmaradásért folytatott szívós küzdelmét szerkeszti narratív formába. Az országtörténelem dimenzióinak felvillantása, epizódjainak szerepeltetése a lokális történelmet makrodimenzióba helyezi be, a lokális és a regionális/országos összefüggéseit, kapcsolatait, viszonyait érzékelteti.

2. A történelmek a *longue durée* kinyújtására tesznek kísérletet. Ezzel a történelmet kulturális emlékezzetté alakítják át. Gyakran azonban (különösen az egyszerűs monográfiák, a lelkészi és esperesi jelentések) egységes, unilineáris narratívumok fejlődés- vagy hanyatlástörténet keretébe integrálják a rendelkezésre álló adatokat, magukba építik szerzőjük, létrejöttük korának szubjektív interpretációját. A lokális társadalom ily módon olyan narratívát szerkeszt, amelyben elődeivel együtt van jelen. Az elődök traumáit és sikereit az utódok magukénak vállalják fel. A helytörténet révén az elődökre vonatkozó tudás a társadalom patrimoniumává alakul át, amelynek őrzéséről gondoskodni kell, s amely csoportos identitástudatot termel.

3. A lokális történelmek a helyi múltat korszakokra tagolják. A település múltjában sorsfordító eseményeket jelölnek ki, a korszakokat helyi eseményekkel töltik fel, helyi szereplőkkel népesítik be (a helyi lelkészek, tanítók ténykedése, esetleg egy fejedelem, egy püspök stb. látogatása). A helytörténet korszakolása hozzávetőlegesen követi a hivatalos korszakolást, az egyes korszakokra vonatkozóan pedig sztereotip nyelvi fordulatokat és epikus kliséket forgalmaz. Ez az eljárás egymáshoz közelíti a lokális életvilágot és a nagytörténelmet. A lokális társadalom tagjait megteszi az országtörténelem szereplőinek, áttekinti a történelmet formáló személyiségnek a településsel való kapcsolatát, az országtörténelem korszakait érvényesíteni kezdi a lokális történelmi narratívában.

4. A történelem felfedezése és láttatása, a történelem rítusokban való felelevenítése formájában a történelem használatba vétele történik meg. A múltra való emlékezés, a történelem rítusok keretében (avatóünnepségek, évfordulók) történő kinyilvánítása diakron síkon a generációk, szinkron dimenzióban a település etnikumainak, felekezeteinek, vagyon, foglalkozás szerinti csoportjainak viszonyát szentesíti, szervezi át. A kommemoratív ünnepségek a bennszülöttek, az elköltözöttek, az elszármazottak, a településsel szimpatizáló személyek és csoportok együttléti, emlékezési alkalma. A történelem iránti igényt tehát a jelen motiválja.

5. E foglalatosságok során a történelem letétbe helyezése történik meg. Az épületek a múlt helyszínékként épülnek be a köztudatba, a klenódiумok, az emléktárgyak a múlt bizonyítékáivá válnak, s ugyanakkor emlékházak, emlékszobák, múzeumok, emléktáblák teremődnek a múlt bemutatására. Az így feltárt történelem materális, konkrét, érzékel-

hető. A múlt dokumentumai, töredékei a nemzeti patrimonium részeként kerülnek be a köztudatba.⁹⁵

6. Az egyházban, az iskolában, egy-egy helyi specialista lakásában létrejönnek, állandósulnak a történelemírás helyi műhelyei, ahol intenzíven és folyamatosan történik meg a helyi történelem kutatása és írása. A lokális történelem szerzője gyakran betolakodó író (M. Lyons), aki az íráshoz, az adatgyűjtéshez való jogot önkényesen szerzi meg. Kutatási, adatgyűjtési módszerei, írói habitusa saját elképzelésen, legjobb esetben egy esetlegesen megválasztott mintán alapszik. A mű a naiv tudományosság kategóriájába tartozik.

A lokális társadalom ezt a személyt a múlt ismerőjeként, a történelem szerzőjeként kezdi el tisztelni, s ilyen minőségben kontextualizálja. Segítségért, tanácsért fordul hozzá, hozzá szállítja a felbukkanó adatokat, megemlékezési szertartásokon szerepelteti, különböző formában elismerésben részesíti.

7. E folyamat során a szakirodalom bekerül a helyi használatba, kapcsolatba lép a helyi szóhadgyománnyal.

8. A helyi társadalom tagjainak a történelemben való szerepeltetése révén a történelem jelentős mértékben perszonalifikálódik. A múlt sajátos dokumentumaként lehetne áttekinteni a biografikus narratívumokat is (epitáfium, halottbúcsúzó, gyászjelentő, autobiografikus írások, misszilis levelek). A nemzeti történelem és a patriotizmus 19. századi megszületése, valamint 1848 kultuszának kialakítása nyomán a történelem, a történelemben való részvétel a funerális szövegek motívumává válik. Ebben a megjelenítésben a háború az individuális élet elleni agresszióként jelenik meg, olykor pedig megnevesíti az egyébként is elkerülhetetlen halált. Az egyéni életpálya és a történelem találkozásának megörökítését a család kezdeményezi. A halottra való emlékezés ily módon a nemzetet vagy a világot megmozgató eseményt is aktívan tartja. A rengeteg síremlék a világháborút a populáris kultúrába vonja, s a halott konkrét emlékét, roncsolt testének emlékét, átadott emlékeit kapcsolja hozzá. Ily módon kisajátítja, személyes jelentéseket társít hozzá, a családot ért veszteség válik az értelmezés, az ítélkezés horizontjává. Az eseményre való emlékezés a halott kommemorációjához kapcsolódik, megakadályozva az esemény kanonizálódását.

⁹⁵ A történelmi, kulturális örökség (*patrimonium*) fogalom a *longue durée*-vel van kapcsolatban, s előírja a tárgyak vitathatatlan tiszteletét, védelmét (A. Chastel 1986: 410–436).